GEKLOPTE BOOMSCHORS ALS KLEEDINGSTOF OP MIDDEN-CELEBES

EN HARE GEOGRAPHISCHE VERSPREIDING IN INDONESIË

DOOR

N. ADRIANI (Mapane) en ALB. C. KRUYT (Posso).

(Midden-Celebes).

(Met plaat XI—XV en afbeeldingen in den tekst).

MET AANTEEKENINGEN VAN J. D. E. Schmeltz.

INLEIDING.

Het lag sedert lang in ons plan eene monographische behandeling der wijze van bewerking van boomschors tot kleedingstof te publiceeren. Nu de gewichtige verhandeling, die hier den lezers van het Archiv van zoo bevoegde zijde wordt aangeboden en die niet uitsluitend tot „Midden-Celebes" beperkt, maar ook tot de overige eilanden van Indonesië uitgestrekt is, verschijnt, achten wij onzen arbeid, ten minste voor zoover die op Indonesië betrekking heeft, overbodig. —

Aangezien echter den beiden schrijvers, op verren afstand van een wetenschappelijk centrum levende, zoo als van zelf spreekt, een aantal van de, in de litteratuur voorhanden gegevens niet bekend zijn geworden, meenen wij geen onnut werk te verrichten, met hun arbeid op grond der door ons verzamelde gegevens en met behulp van hetgeen wat met betrekking tot het onderwerp in 's Rijks Ethnographisch Museum aan materiaal of schriftelijke aanteekeningen bewaard wordt, voor zoover mogelijk aan te vullen.

Ten einde onze bijvoegingen duidelijk te doen uitkomen, hebben wij die in door *) kenbaar gemaakte noten aan den voet der betreffende bladzijden tusschen [ ] geplaatst.

Schmeltz.

De bereiding van boomschors tot kleedingstof heeft onder de stammen die Midden-Celebes bewonen, een hooge ontwikkeling bereikt. De grondstof is in dit boschrijke land overvloedig voorhanden, de werktuigen zijn vrij eenvoudig en worden uitsluitend van inheemsch materiaal vervaardigd, de kunst van weven is ook nu nog onbekend op Midden-Celebes en de invoer van goedkoope katoenen kleedingstof, in voldoende hoeveelheid om de geklopte boomschors op den duur te verdringen, dateert pas van de laatste vijfentwintig jaar. Nog wordt onder de stammen die Midden-Celebes bewonen, veel meer boom-

schors gedragen dan katoen, doch om geen andere reden, dan omdat de invoer nog niet voldoende is om in de behoefte te voorzien en omdat ook de goedkoopste katoenen stof kostbaar is in vergelijking met de geklopte boomschors, die men geheel voor niet heeft, indien men, naar inlandsche opvatting, het tijdverlies niet in rekening brengt. Algemeen stelt men de Europeesche of Indische katoenen goederen boven de nationale kleedingstof, behalve in enkele gevallen, die beneden zullen besproken worden, want ook het slechtste katoen is nog kleedzamer dan de best bewerkte boomschors.

In dit opstel zal de tot kleedingstof toebereide boomschors worden aangeduid met den gewonen handelsnaam *foeja*, een woord dat, naar eene zeer waarschijnlijke gissing van den Heer J. A. T. Schwarz, hulpprediker te Sonder (Minahassa), is verbasterd uit het Boeloe'sche en Pakéwa'sche *wujang* [1]) „vrouwen-sarong", het grootste kleedingstuk dat vroeger in de Minahassa van geklopte boomschors vervaardigd werd. In de Minahassa leerden de Chineezen de geklopte boomschors het eerst als handelsartikel kennen; bij groote hoeveelheden werd zij daar door hen opgekocht voor den uitvoer, in den vorm van groote lappen, die alleen als sarongs konden dienen en dus door de bevolking *wujang* werden genoemd, welk woord, tot *foeja* verbasterd, in het Moluksch-Maleisch is opgenomen. [2]) Omtrent de *foeja* als handelsartikel volgt beneden meer.

Over de *foeja*-bereiding is door een onzer reeds vroeger het een en ander medegedeeld, ten geleide van een pak *foeja*, dat bestemd was voor de ethnografische verzameling van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam. [3]) Deze mededeelingen dienen echter thans, nu wij daartoe in staat zijn, aangevuld en verbeterd te worden, waartoe de geheele bewerking der verschillende schorsen op nieuw zal worden medegedeeld. [4])

De boomen welker bast men gebruikt om er *foeja* van te kloppen, zijn in het geheel negen: *umajo* (*Trema Amboinensis*), *ambo* (*Broussonetia papyrifera*), *tea* (*Artocarpus Blumei*), *impo* (*Antiaris toxicaria*), *bunta* (*Sloetia Minahassae*), *leboni* (*Ficus leucantatoma*), *kampendo* (*Ficus sp.*), *nunu* (*Urostigma sp.*) *) en *wantja*.[5]) De bast van *ambo*, *umajo* en *tea* wordt het meest geacht, de To Pebato, die aan den linkeroever der Posso wonen, gebruiken zelfs

---

[1]) Identisch met Boel. Pak. *wujang* is Bar. *buja*, thans verouderd, maar in poëzie gebruikt in de beteekenis „sarong"; Paloe'sch en Saoesoe'sch *buja*, Tawailisch, Pakoelisch en Sipisch *wuja*, Lindoesch *bua* beteekenen „sarong", Mak. *bujang* en Boeg. (*budjang* beteekenen „gekleurd papier, speelkaart"; de Sangireezen noemen „bordpapier" *boiang*. Door het Boeg. en Parigisch is dit woord in den vorm *budja* weer in het Bare'e teruggekeerd, als een nieuw woord voor het nieuwe artikel „spoelkaart."

[2]) Maar niet in „Het Maleisch der Molukken" van F. S. A. de Clercq. In een opstel van Dr. Riedel „de To Pantunuasu of oorspronkelijke Volksstammen van Centraal-Celebes" (Bijdr. Kon. Inst. 1886) wordt *vuja* als een Toradja'sch woord opgegeven. Trouwens dit geheele stuk is niet veel anders dan een warboel van heele en halve onwaarheden, wel vermakelijk om te lezen, maar geheel onbetrouwbaar.

[3]) „De *Foeja*-bereiding in Poso" door Alb. C. Kruyt, Mededeelingen v. w. het Ned. Zendelinggenootschap, dl. 38, bl. 200 en 392.

[4]) De inlandsche benamingen zijn ontleend aan de Bare'e, de grootste taal van Midden-Celebes, wanneer niet wordt opgegeven, tot welke taal zij behoeren. De ' tusschen de twee klinkers duidt aan dat zij door hamza zijn gescheiden.

*) [*Urostigma Tjiela* Miq. ? Filet 2e uitgaaf N°. 3048: *Issepoetik.*]

[5]) *Umajo* heeft in de Parigisch-Kailische talen den ouderen vorm *malo*, zonder twijfel identisch met Fidj. *malo*, Polynesisch *maro*, Boeroesch van Masarete *kamaru*, Mafoersch *mār*; *tea* is Mal. *tĕrap*, Soend. *teureup*, Bat. *torop*, Sasaksch *tĕrep*, O. Jav. *tĕĕp*, Minah. *teep*, *tehep*, *tugap*; *impo* is de bekende gift-boom, Mal. *ipuh*, Mak. Boeg. Daj. *ipo*, en de *bunta* is de in de Minahassa bekende *laindong*, de boom welks bast het meest gebruikt werd voor kleedingstof, zoodat *laindong* de algemeene naam voor *foeja* word. Deze boomen ook zijn de meest algemeen genoemde, waar opgaven voorkomen van de boomen welker schors bij andere volken van den O. I. Archipel wordt gebruikt om er kleedingstof van te kloppen.

De Latijnsche benamingen zijn doorgaans gevonden door den Minahassischen naam in Dr. Koorders' „Verslag eener Botanische Dienstreis door de Minahasa" op te zoeken.

uitsluitend de schors dezer boomen. Alleen de *ambo* wordt aangeplant door 't uitpoten der wortelloten en komt niet in het wild voor. Alle andere genoemde boomen zijn boschboomen. *Bunta*, *leboni*, *kampendo*, *wantja* en *nunu* worden alleen in de Meer-streken, die ver van 't strand liggen, tot *foeja*-bereiding gebruikt, wijl de vier eerstgenoemde boomen daar zeldzaam zijn. De fraaiste *foeja* levert de *ambo*,[6]) die zeer fijne bastvezels heeft; die welke van *umajo* en *tea* komt is aanmerkelijk grover, maar daar de *umajo* een veel voorkomende boom is, wordt de meeste *foeja* van zijn bast geklopt. Den bast van *impo* kan men alleen gebruiken als de boom nog jong is, daar die van oude boomen te dik en bovendien het sap giftig is. Ook den bast van *nunu* (*Waringin*) kan men alleen tot *foeja* kloppen zoolang de boom nog jong is: de *foeja* daarvan verkregen is wel breed en lang en dient den bewoners der koude bovenlanden tot slaapdeken, maar zij is van zeer inferieure soort.*)

De boom welks bast men tot *foeja* wil kloppen, wordt eerst omgehakt (*ratowo*), daarna worden de takken afgekapt en de bast wordt in de lengte doorgesneden (*ratai*) en afgepeld (*rasenu*.) Zit de bast wat vast aan het spint, dan beklopt men hem wel eens met den rug van 't hakmes, maar doorgaans heeft men aan de bladeren wel gezien (als zij bijv. niet frisch meer staan) dat de schors vast aan het spint kleeft; meestal heeft men genoeg keuze om dan zoo'n boom voorbij te gaan. Ook als er kwasten in den stam worden opgemerkt, hakt men den boom niet om. Daarna wordt de buitenste harde bast er afgeschild (*ralenu*, dit geschiedt tehuis), zoodat de beide zijden wit zijn. Dikwijls wordt dan de bast gekookt, vooral als men er een baadje of hoofddoek van wil kloppen; *ambo* wordt doorgaans niet uitgekookt (*raluwa*), *umajo* wel vooral wanneer men geen *ambo* heeft en toch witte fijne *foeja* wil verkrijgen, waarvoor men eigenlijk *ambo* noodig heeft. *Foeja* die men bruin of zwart wil maken, wordt niet uitgekookt. Als men den geschilden bast uitkookt, dan wordt zij ook niet eerder uit den aarden kookpot (*kura*) genomen (*rasore*), dan nadat alle plantensappen die het celweefsel kunnen aantasten, er goed uitgeloogd zijn, waartoe men ook nog asch in den kookpot doet. Na deze bewerking, waarna de bast wit blijft, worden de bastrepen in vochtigen toestand eerst zachtgeklopt (*rawalowo*, *rawajowo*), dit wordt doorgaans in de klop-hut verricht. Dan brengt men ze naar het water, waar ze helder worden uitgewasschen en uitgewrongen (*rapi*, *rakomo*). Weer naar huis gebracht, worden de stukken opgevouwen en op elkander gelegd en gewikkeld in bladeren van de *kombuno* (*Livistonia rotundifolia*), waarin ze niet uitdrogen; hierin laat men ze twee tot drie dagen roten of gisten (*raronu*), als ze uitgekookt is één dag. Geschiedt dit roten in huis, dan liggen de bundels op het rek; men mag er dan niet tegen stooten, anders mislukt de *foeja*. Hier is dus het bewustzijn aanwezig, dat men met een gistings-proces te doen heeft, dat niet mag gestoord worden. De schors der verschillende *Ficus*-soorten moet wel tien tot twaalf dagen roten. Daarna zijn de schorslappen gereed om de groote bewerking van het kloppen te ondergaan. Bij al de voorbereidende handelingen heeft men te

---

[6]) Een wisselwoord voor *ambo* is *panompo*, dat o. a. gebruikt wordt in sommige Tolaga-families; *ambo* en *umajo* worden in de gedachte gewoonlijk vereenigd, zoodat een gebruikelijk wisselwoord voor *umajo* „*ambo bose*," (groote *ambo*) en voor *ambo* „*umajo kodi*" (kleine *umajo*) is; voor *tea* zijn wisseltermen *tepulu* en *taeli*; van *nunu* worden soorten *nunu lero* en *n. bonto* gebruikt.

*) [In het Rijks Herbarium, alhier, berust een exemplaar van „Filet: Plantkundig woordenboek voor Nederlandsch Indië, 2e druk, met een verbazend groot aantal aanvullingen van de hand van den Oud-Resident F. S. A. de Clercq, dat ons reeds meermalen en ook thans weer door de Directie op de meest welwillende wijze ter beschikking werd gesteld. Waar wij van die aanvullingen voor dezen arbeid profijt hebben getrokken, is dit door de bijvoeging van „de Clercq i. l." kenbaar gemaakt.]

zorgen dat de *foeja* niet droog wordt, daar zij dan niet meer met den hamer kan bewerkt worden.

De bastlappen snijdt men gewoonlijk op 1 tot 1½ M. lengte en één span breedte uit den boom. Is de boom dik, dan krijgt men er vier van die repen uit.

Het *foeja*-kloppen heet *mondodo*, of *mompede*, *mampede*, *mompende*. Van den stam *dodo* [7]) zijn weder afgeleid *inodo* (soms *dinodo*) „het geklopte," de algemeene naam voor *foeja*, en *pondodoa* ook *pomdede* „*foeja*-klophut, plaats van *foeja*-kloppen." Voor het *foeja*-kloppen moet men n. l. buitenshuis gaan, 't zij in een daarvoor afzonderlijk gemaakt hutje, 't zij onder den vloer van een (op hooge palen gebouwd) rijstschuurtje, waar men een tweeden vloer heeft aangebracht. Men zou n. l. met den hamer in de lucht slaande, allicht de huisgeesten kunnen treffen en vertoornen, indien men binnen zijne woning *foeja* ging kloppen. Aan het leven dat door het kloppen wordt veroorzaakt, schijnt men zich niet zoozeer te storen, hoewel dit luid genoeg is om op zichzelf reden te geven tot verbanning der bezigheid buitenshuis.

Eer men met kloppen begint, behoort men een sirih-offer te brengen: een *bomba*-(*Maranta arundinacea*-)stengel wordt in de nabijheid der klophut in den grond gestoken met een lapje *foeja* (*dode*) er aan, het gewone teeken aan de geesten, dat er iets voor hen gereed staat; in een kerf die men in den stengel hakt, wordt een sirihblad met (of zonder) verdere pruim-benoodigdheden geklemd en daarbij worden de geesten der vroegere bewoners van 't land (*tempu ntana*) aldus aangeroepen: *Bo*, *wa'a ntumpu ntana*, *ne'e tesaluntengku*, *se'i kami da makaliwongosi*, *sangaingaja da kapangawaika komi inodo wo'u* „O gij wien dit land toebehoort, schrikt niet, wij gaan leven maken; in ieder geval zullen wij ook u geklopte boomschors geven." De huidige opvatting van het doel van dit sirih-offer is dus, dat de geesten der voorvaderen, die vroeger dit land hebben ontgonnen en wien het dus toebehoort, niet wegvluchten, maar er rustig blijven mogen (*nakaro-ro tumpu ntana*), waarbij intusschen plaats blijft voor 't vermoeden dat men de geesten uit de klophut naar buiten wil lokken. Alleen oude vrouwen verrichten deze ceremonie, jonge vrouwen en meisjes zijn gewoonlijk verlegen om een godsdienstige handeling te verrichten en laten het dus achterwege.

In de *pondodoa* nu vindt men allereerst één of meer zware planken, van ongeveer 1.25 M. lengte en 2 dM. breedte, bij 6 of 8 cM. dikte, van een gele houtsoort (*wolasi*, *Lagerstroemia ovalifolia*), die hard en veerkrachtig is, zoodat zij de slagen kan verduren en toch genoeg meegeeft om de steenen der klophamers niet te doen breken en den boombast die onder bewerking is niet te doen splijten. De plank wordt eerst glad geschuurd (*rapoese*) met bamboe-bladeren eener *Ficus*-soort. De plank heet *totua* [8]) en rust met beide einden op de toegespitste ruggen van twee blokken hout, die als schragen dienen en *tangoni* heeten; zij zijn 15 à 20 cM. hoog. De plank geeft daardoor meer mee onder de slagen en brengt doordat zij in trilling raakt, een niet onaardig geluid voort, waarom het der

---

[7]) Vgl. *dědat* „to beat or drum upon", in een dialect der Zee-Dajaks: LING ROTH „The Natives of Sarawak," II, Vocabularies IX; verder Mak. Boeg. *dudu* „kloppen, tikken," Jav. *dodog* „kloppen."

[8]) Met het achtervoegsel *-a* (Mal. enz. *-an*) gevormd van *tutu*, met verdoffing der lichtste lettergreep, dus voor *tutua*. In het Parigisch is *mantutu* nog het gewone woord voor „*foeja*-kloppen;" in het Bar. wordt het gebruikt in de uitdrukking *mantutu lada* „Spaansche peper stampen," verder is *mantutu* wisselwoord bij *mombadju* „rijst stampen." Vgl. Mal. *tutuq*, Pakew. Sadasch, Soend. *tutu* „stampen", Jav. *ṭuṭuq*, Bis. *tuktuk*, Tag. *tugtug*, Malagasy *totoka*. In Dl. XII, bl. 69 van dit Tijdschrift noemt W. VON BÜLOW de klopplank der Samoaansche vrouwen *tutua* en het kloppen *tutu*.

foeja-klopster te doen is. Dichtbij gehoord is het geluid te hard om aangenaam te zijn, maar van uit de verte klinkt het goed, vooral wanneer eenige vrouwen tegelijk aan het kloppen zijn en hare planken verschillende tonen geven.

Het *foeja*-kloppen en ook de daaraan voorafgaande handelingen worden alleen door vrouwen verricht. Jonge meisjes beginnen er gewoonlijk niet mede vóór haar 15e of 16e jaar, daar het een op den langen duur vermoeiend werk is. Zelfs het omhouwen en schillen der boomen geschiedt door de vrouwen; alleen groote boomen worden door de mannen geveld en geschild. De vrouw zet zich op de gewone wijze der Inlandsche vrouwen, met de beide beenen aan ééne zijde onder zich getrokken, voor de plank neer, of wel zij strekt beide beenen recht voor zich uit, onder de plank door. De boomschors ligt vóór haar op de plank, naast haar staat een kokos- of kalebas-dop met water, waarmede zij onder het kloppen de plank en ook van tijd tot tijd den bast nat houdt, opdat hij niet splijte onder het kloppen. Met beide handen houdt zij het hamertje *ike*[9]) vast, om haren slag met juistheid te richten, daar hij moet nederkomen naast de plaats waar de vorige getroffen heeft.[10])

Bij den aanvang van het kloppen maakt men onderscheid in de behandeling van de fijnere *ambo*-bast en die van *umajo*, *tea* en de andere soorten, voor zoover men die gebruikt. De vellen *umajo*-bast, die zelden breeder zijn dan één span, worden na op de reeds gemelde wijze te zijn bewerkt, op elkaar gelegd; meestal wisselt een korter stuk met een langer af. Hebben de vellen niet de lengte van het kleedingstuk dat men begeert, dan legt men het eene stuk voor een deel in het verlengde van het andere, zoodat zij elkaar slechts voor een deel bedekken. Zoo legt men voor een sarong vier stukken bast op elkaar. Soms wordt wel eens een stuk *ambo* op *umajo* gelegd of *tea* op *umajo*. Nadat zij glad gestreken zijn (*raundjupi*), worden zij met de grofste *ike* (*pombajowo*) (Pl. XI Fig. 1) *) in elkaar geslagen (*rapepa*), zoodat ze één vel worden. Door dit aanhoudend kloppen worden de lagen bast herschapen in eene soort lijmpap, waarin geen vezel meer te herkennen is, terwijl de breedte natuurlijk enorm is toegenomen (*mewoke*). De *ambo* is reeds vroeger met de *pombajowo* bewerkt, in plaats van met asch gekookt te worden, waarschijnlijk omdat deze bast harder van vezel is, dan de andere, grovere schorsen.

Is deze *foeja*-pap dun genoeg uitgeklopt, dan wordt het uitgedijde in vieren of achten opgevouwen (*ralupi*) en dan met fijnere *ike's* beklopt. Dit opvouwen geschiedt in de eerste plaats om het reeds dunne *foeja*-vel niet door te slaan en ook om met dezelfde moeite alle lagen tegelijk te kloppen, evenals een Inlandsche waschman een laken eerst in de plooien vouwt en het dan gaat strijken. Sarongs en baadjes vouwt men doorgaans in vieren, daar

---

[9]) In de naast verwante talen heeft dit woord geen anderen vorm dan *ike*; het Morisch noemt „*foeja*-kloppen *moike* en „*foeja*" *inike*. Uit het in de vorige noot aangehaalde stuk van von Bülow blijkt dat de houten *foeja*-klophamer der Samoanen *i'e* heet. Deze merkwaardige overeenstemming in de namen der gewichtigste werktuigen geeft ons het recht om te besluiten dat Toradja's en Samoanen de *foeja*-klopkunst hebben geërfd van gemeenschappelijke voorouders.

[10]) In het Tijdschrift „Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap" staat in Jaargang 1896, bl. 159 eene duidelijke afbeelding eener foeja kloppende Toradja'sche met beschrijving.

*) [Reeds in 1873 werd door Prof. A. Bastian (Zeitschrift für Ethnologie. 5e Band, blz. 120) van een dezer, „höchstinteressant" genoemde werktuigen gewag gemaakt. — Later werd hetzelfde stuk door Dr. M. Uhle in „Veröffentlichungen aus dem Kgl. Museum für Völkerkunde" Bd. I (1889) blz. 5, sub N°. 4, en bldz. 24 e. v. beschreven, met soortgelijk gereedschap, in gebruik bij andere volken vergeleken, en op Taf. III Fig. 4 afgebeeld.

Eene volledige verzameling van alle in dezen arbeid besproken kloppers, stempels, en van de, met de laatste bewerkte kleedingstukken, als Serie 1232 ingelijfd, heeft het Rijks Ethnographisch Museum aan de goede zorgen van den Heer Alb. C. Kruijt te danken. Zie ook het „Jaarverslag over 1899/1900" blz. 9.]

ze niet zoo dun worden geklopt, men is er dan ook gauwer mee klaar en kan bijv. de stof voor twee baadjes wel in één dag afkrijgen. In vroegeren tijd moet men wel lappen *ambo* hebben geklopt uit tien in elkaar geslagen lagen, zoodat het stuk een lengte van 5 M. verkreeg, naar de aanwijzingen van een oud hoofd. Dit gebeurt thans niet meer, daar de invoer van katoenen weefsels de *foeja*-industrie doet achteruit gaan. Bij het kloppen der opgevouwen stukken trekt men telkens de lagen van elkaar (*rabulere*) om het aaneenplakken te voorkomen en strijkt er de plooien uit. De van zich afgekeerde helft van het stuk rolt men doorgaans op totdat zij genoeg geklopt is, daarna wordt zij opgerold en de tweede helft onderhanden genomen en dit gaat zoo lang om en om totdat men tevreden is over de fijnheid der lagen, die men telkens van elkaar aflicht om de dikte te onderzoeken. Is het stuk af, dan vouwt men het uit: het is dan een groote lap geworden.

Sommigen snijden ook, bij het ineenslaan der lagen, het stuk *foeja* dat zij onderhanden hebben door (*rabira*) en leggen die twee helften nog eens op elkaar om ze ineen te slaan. Hoofddoeken-stof wordt zeer dun geklopt, meestal een geheelen dag lang.

Van een lap die voor sarong dient, worden de beide breedte-zijden nog aan elkaar geklopt, om het stuk den kokervorm te geven (*raporaja*). Een lap, die den kokervorm nog niet heeft, heet *timboka*. De lap wordt onder de klopplank doorgeschoven en de beide uiteinden worden op elkaar gelegd, zoodat zij elkaar een eind weegs bedekken. Soms worden aan boven- en onderrand nog verbindingsstukjes (*tangko*) op de beide lagen gelegd en dan wordt alles ineen geslagen, zoodat men noch die reepen, noch de verbindingsnaad meer zien kan. Twee op dezelfde wijze aaneengeslagen *timboka's* die dan weer in den koker-vorm worden geklopt, leveren een slaap-sarong (*kumu*). Dit aaneenhechten (*mompasepe*) geschiedt ook met de lappen die tot schaamgordels moeten dienen. Daar een lap schors door het kloppen niet in lengte wint en de schaamgordel tweemaal om 't middel gewonden en tusschen de beenen doorgehaald wordt, terwijl van voren en van achteren nog een stuk moet afhangen, zoo kan men het stuk op geen andere wijze de noodige lengte geven. Bij andere kleedingstukken geschiedt dit niet.

Is de *foeja* gelijkmatig uitgeklopt, dan wordt het in den wind te drogen gehangen (*rawara*). Uit de vensteropeningen der huizen ziet men dan lange stokken, doorgaans van *awonga*-riet steken, waaraan een aantal *foeja*-lappen hangen, die met de punten bijeengebonden, in den wind fladderen. Zijn er sarongs bij, dan wordt ook daarin van onderen een stok gestoken, om de stof gestrekt te houden (*rabandangi*). Ten slotte wordt de *foeja*, voordat zij geheel droog is, nog met een rond stuk ebbenhout beklopt (*rabobaki*). Dit geschiedt in huis, op een vlakken steen. Eindelijk ondergaat zij nog eene bewerking met plantensap om hare duurzaamheid te verhoogen.

Hiervoor gebruikt men vooreerst sap van *ula*-vruchten. De boom die deze vruchten levert, groeit in groot aantal in het bosch. De vruchten hebben een scherp samentrekkenden, onaangenamen smaak. Zij worden eerst in het rijstblok gestampt, in wat water uitgeperst in een houten bak, kokos- of kalebas-dop en het aldus verkregen sap wordt met een bosje kippeveeren, een prop kokosvezels, of wat men anders als kwast kan gebruiken, op de *foeja* gestreken,[11]) aan de binnenzijde gewoonlijk slechts éénmaal, aan den buitenkant drie of viermaal, al naar de zorg die men er aan besteedt. Is de *foeja* droog, dan

[11]) Geschiedt dit met iets zachts (kippeveeren, kokosvezels) dan heet het *rapaese*; doet men het met iets hards (een mais-kolf) dan heet het *ragoro*.

wordt zij tusschen de handen gefrommeld (*ralusoki*) om haar lenig te maken. Een stuk goed bewerkte *foeja* kan men, zonder ongevallen, wel 7 of 8 maanden als sarong gebruiken. De baadjes houden het gewoonlijk niet zoo lang uit, daar zij onder de armen of op den schouder dikwijls scheuren.

De laatste bewerking van den geklopten bast, die met *ula*-sap, komt ook gewijzigd voor. Wanneer men voor een feest zeer fijne *foeja* heeft geklopt, dan wordt deze dikwijls doorschijnend en glanzend gemaakt door haar te bestrijken met een uitkooksel van geschilde *ula*-vruchten en geraspt klappervleesch, te zamen gekookt in water. Het olie-achtige vocht, dat men hiervan krijgt, wordt dan op de *foeja* gestreken. De baadjes en hoofddoeken die men van deze *foeja* maakt, zijn gewoonlijk ook gekleurd en zien er inderdaad fraai uit. Geen andere kleedingstukken worden van doorschijnende *foeja* gemaakt, dan baadjes en hoofddoeken; zij blijven niet langer dan eenige weken goed, verliezen spoedig kleur en glans en worden dof en kreukelig, of schimmelen.[12]) De baadjes zijn meestal na eenige dagen al ingescheurd. Trouwens, het doel waartoe men kleedingstukken van deze onduurzame stof maakt, is geen ander dan om gedurende de 3 tot 7 dagen die een feest duurt, eens mooi te zijn. Doorschijnende en blinkende hoofddoeken worden bij zulke gelegenheden door mannen en vrouwen gedragen, baadjes door jonge meisjes alleen.

Eene andere bewerking ondergaat de *foeja* die men voor het dagelijksch gebruik heeft bestemd en niet wil beschilderen. Deze wordt in een bad van schors-afkooksel gedompeld (*ralimbi*), waartoe voornamelijk de schors van *kokabo*, *jambû*, *mojadja* en in de Meerstreken ook die van *singkuba* (door de To Rano eenvoudig *polimbi* geheeten) dient. De bast dezer boomen wordt in stukjes gesneden en in het rijstblok gestampt en, met asch van den haard vermengd, in een aarden pot uitgekookt. Het afkooksel giet men in een houten bak en voordat het nog geheel koud is, wordt de *foeja* er in gedompeld. Nadat zij van dit bad is gedroogd, wordt ze soms nog bespuwd met een uitkauwsel van de vruchten van *bo'e* (een *Rhododendron*) en *sakoti**), een kruid dat ook gekauwd wordt door jongelieden wier tanden pas gevijld en gezwart zijn met *uka*, roet van verbrande kokosdoppen. Telkens als de tanden opnieuw gezwart zijn, kauwt men *sakoti* na, omdat dit de zwarte kleur der tanden verhoogt en het zwartsel er beter doet opkleven. Ook het kauwsel van *bo'e*-vruchten is blauwzwart, zooals ten onzent dat van boschbessen.

Is zij met dit donkerkleurige speeksel bespuwd, dan brengt men de *foeja* naar eene moerassige plaats en haalt ze door het slijk of bestrijkt ze er mede (*ratomba*). Daarna wordt zij nog eens gedroogd, gereinigd en tusschen de handen gefrommeld (*ralusoki*) om haar lenig te maken en dan is zij, ruw en zwart, voor het dagelijksch gebruik geschikt.

De sarong en de hoofddoek, die de verplichte dracht eener weduwe uitmaken, zoolang haar rouw nog niet opgeheven is, moeten met *kokabo***) zijn gedrenkt, maar worden niet geslijkt. Haar baadje mag met *ula* zijn bestreken, maar gewoonlijk is het ook in *kokabo*-afkooksel gedoopt. Het heeft dan een bruine kleur en blijft dof, terwijl *ula* de

---

[12]) Om deze reden kan men ze dan ook niet overzenden.

*) [? *Jatropha Curcas L.* = *Balletjaai paggar*, Batjan; de Javanen maken er zich de tanden mede zwart: Filet 2e druk N°. 913; — *djarak-kosta* Soend. (Of dit in S. de goede naam is, kan ik niet nagaan: in het Mal. van vele plaatsen heet de *J. Curcas* „Djarak koesta". In Gorontalo noemt men die *bintalo*. de Clercq i. l.) Filet l. c. N°. 1981; — *sakita* Alfoersch der Minahassa, idem N°. 7496.]

**) [*kokapoja* = *Saurauia eryolepis* de Vr. Celebes, Filet 2e druk N°. 4977 (De *S. eryolepis* beter Alf. van Menado „*kapoja*", de Clercq i. l.)]

foeja glimmend maakt. Juist omdat het onaanzienlijk moet zijn en niet beschilderd mag worden, moet het rouwgewaad met *kokabo* worden bewerkt.

In de Beneden-landen draagt men zoo goed als geen zwarte *foeja*. De bewerking met *bo'e* en *sakoti*-kauwsel en met slijk doen voornamelijk de To-Rano en de Berg-Toradja's. Deze is het die de *foeja* zwart maakt; de alleen met bast-uitkooksel bewerkte *foeja* is bruin. *Foeja* die niet door de bestrijking met *ula*-sap een zekeren glans heeft gekregen, heet *galaro*. Harde *foeja*, die zich slecht plooit wordt *kurupeni* genoemd, van *kuru* „plooivouw" en *peni* „hard, stijf."

Het *foeja*-kloppen is verboden (*kapali*) tijdens den oogst; het mag niet weder worden begonnen, dan nadat het oogstfeest (*pompadungku*, *pompaduku*) en het *popatawi*, eene plechtigheid reeds door een onzer beschreven [13]), zijn afgeloopen. De oogst valt (ten N. van het Meer) doorgaans in Augustus en September, daarna hebben de groote doodenfeesten plaats, waarvoor heel wat *foeja* noodig is. Men laat daarom het *popatawi* zoo spoedig mogelijk op het *pompadungku* volgen, om vóór het begin der doodenfeesten nog tijd te hebben de noodige foeja gereed te maken. Ook gedurende een doodenfeest en wanneer er nog een onbegraven lijk is, mag men niet kloppen. In den tijd van het rijstplanten is het alleen verboden bij de To Pebato (de Bare'e-sprekers ten W. der Posso): bij de andere stammen is het geoorloofd, maar men doet het dan toch zelden, daar de vrouwen in dien tijd volop werk in de tuinen hebben.

De kleedingstukken, welke men van foeja maakt, zijn: sarong, baadje, hoofddoek, schaamgordel, kleederen en versierselen bij godsdienstige plechtigheden, zakken om het een en ander in mede te dragen en lijkwaden. Ook om iets in te pakken gebruikt men gaarne groote *foeja*-lappen en verder behooren bij zekere belastingen, bij het loon van priesters, priesteressen en hunne helpers, bij den bruidschat en bij sommige boeten ook één of meer groote of kleine stukken ongenaaide *foeja* te zijn.

Over deze kleedingstukken valt het volgende te zeggen: Men heeft drie soorten van sarongs (Zie Pl. XII Fig. 1 & 3; XIII Fig. 3 en XIV Fig. 1 & 3), de draagsarong of mannen-sarong (*pauba*), slaapsarong (*kumu pasua*), en de vrouwen-sarong (*topi*) [14]). Alle hebben den vorm van een koker; de einden zijn aan elkaar geklopt, nergens is een naad te zien. Maar de draagsarong, die de man altijd gebruikt en die de vrouw alleen bij zich heeft, wanneer zij een kind of eenigen last waarvoor zij geen draagmand gebruikt, moet vervoeren, is meer een zeer breede lange sjerp die, als men haar ledig laat hangen, van den rechterschouder tot den linkerkuit reikt. De last wordt in deze sarong gewikkeld en komt op den rug, de sarong loopt over den eenen schouder en onder den anderen arm door en de overblijvende plooi wordt op de borst samengenomen, eenige malen omgedraaid

[13]) Modedeelingen N. Z. G. 1893, bl. 121; uitvoeriger nog besproken en verklaard in een opstel van dezelfde hand „Het ijzer in Midden-Celebes", Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. 6e Volgr. 9e deel (1901) blz. 148 e. v. Met drie platen.

[14]) *pauba* is een nom. vorm van den stam *uba*, dat in 't algemeen beteekent: „in een sarong op den rug of de heup dragen," Jav. *emban*, Mad. *embhan*, verder in de Toradja'sche talen een gewoon woord; *kumu* heet in de bergtalen (Napoesch, Besoa'sch, Koolawisch) *komo* en heeft waarschijnlijk tot grondbeteekenis „omvatten," gelijk die van *uba* „invatten" is, zie v. d. Tuuk's Kawi-Wdbk. I, 417*a*. Een minder gebruikelijke benaming voor hetzelfde kleedingstuk is *awi*, Boeg. *awi'*, Bat. *abit*, *topi* is Boeg. *tapi*, Mak. *tope*, Mal. Jav. Daj. *tapih*, Sang. *tapisé*, Bis. Tag. *tapis* en duidt in 't algemeen eene „laag" aan. Van *topi* is het meest gebruikelijke wisselwoord *wini* (vgl. *bini* „breed"), minder gebruikelijk is *satuda*, dat eigenlijk „ééne sarong-breedte" beteekent. In dichterlijke taal gebruikt men het reeds bovengenoemde *buja* en *sawu*, Petasia'sch, Lalakisch en Boenkoesch id., Morisch *hawu*, aldaar de gewone woorden voor „sarong".

en tusschen de borst en den sarong ingestoken waar zij door den druk van den last stijf genoeg gekneld wordt om niet los te schieten. Verder dient deze sarong des nachts tot deken om in te slapen en des morgens en avonds om er zich in te hullen ter beschutting tegen de koude.

Deze draagsarong en de vrouwensarong zijn gewoonlijk niet van de fijnste *foeja* (zooals *ambo*) gemaakt, omdat zij het meest te lijden hebben. De vrouwensarong is breeder van lap, maar minder wijd van koker. Hij wordt zonder buikband om het middel gedragen en de punt van de overschietende plooi wordt aan de rechterzijde ingestoken. Men laat den sarong n.l. om de linkerheup aansluiten, neemt de voorzijde van het rechts overschietende deel in plooien bijeen en laat die over den rand der achterzijde hangen (*rasalembu*), waarbij tevens dat gedeelte van den sarong een eind opgehaald wordt. De rest van de plooi slaat men voor, om het opgenomen gedeelte heen en steekt de punt in aan de achterzijde van den buik, tusschen den sarong-rand en het lichaam. De weinige plooibaarheid der *foeja* zou het dragen van den sarong op de wijze der Javaansche en Maleische vrouwen niet wel doen gelukken. Ook katoenen sarongs dragen de Toradja'sche vrouwen op deze wijze (*ratu'u*).

De vrouwen der bergvolken To Koelawi, To Napoe, To Lindoe, To Besoa To Bada en de stammen rondom de Z. helft van het Meer, halen het bovengedeelte van den sarong door een band dien zij om 't middel dragen (*bungkoli*, *timpogi*) en laten dit in steeds langer wordende plooien soms drie of vier maal neerhangen, zoodat het schijnt dat zij een rok met strooken of een paar kortere sarongs boven den onderste dragen. Ook versieren de vrouwen van deze stammen hare sarongs wel met opnaaisels van gekleurde lappen.

Slaapsarongs zijn groote sarongs, van twee aan elkaar geklopte sarong-lappen gemaakt. Ze worden algemeen door de vrouwen gebruikt, die 's nachts haar baadje uittrekken en verder in de koudere streken, zooals om en bij het Meer en in het Centraal-gebergte. De To Napoe noemen ze *kasua*, (*sua* = „ingaan") van denzelfden stam als *pasua* bij de To Rano in gebruik. Draagt eene vrouw zulk een sarong als *topi*, dan moet zij hem plooien (*rabolu*), zooals de Berg-Toradja'schen hare sarongs dragen, waarin zij tevens slapen. Verder wordt zulk een groote sarong, van boven toegebonden, dus in den vorm van eene stolp, gebruikt door de priesteres (*tadu mburake*) die de ziel (*isona*, de levensadem, in dit geval dus de gezondheid) van een zieke gaat halen en onder dien sarong van grove foeja, gewoonlijk stijf genoeg om alleen rechtop te staan, hare litanie zingt. Deze zak heet *pelawo*, de handeling *melawo*, van den stam *lawo*. Zie noot [22])

Bij feesten dragen de jonge meisjes dikwijls een smallen sarong van gekleurde foeja als een sjerp over den eenen schouder, soms ook wel twee, over elken schouder één, zoodat zij op rug en borst kruislings over elkaar vallen. Vooral bij het uitvoeren der rei-dansen versieren zich de meisjes daarmee en ook als zij na de beide maaltijden op de feesten de verschillende hoofden sirih en pinang gaan brengen in de feest-hutten. Jonge mannen dragen deze pronk-sarongs, die na het gebruik weder voor een ander feest bewaard worden, maar zelden en nooit meer dan één. De Bar. naam is *saludende*.

Het baadje (*lemba*, *karaba*) [15]) is oorspronkelijk eene vrouwendracht (Zie Pl. XV, Fig.

[15]) *lemba* is identiek met Malg. *lamba* „le vêtement national des Malgaches, c'est une pièce d'etoffe dont ils se drapent" (Ar. Marre) en wellicht ook met Jav. *lembar*, Soend. *lambar* „blad, vel;" een andere

1—2). De man draagt het bovenlijf naakt. Wel ziet men de mannen bij de To Rano soms pronken met vrouwenbaadjes, maar dit is geen regel. De mannen, die thans een baadje dragen, hebben deze gewoonte van vreemdelingen overgenomen; het heeft dan ook niet het Toradja'sche model en heet *badju* (uit het Makassaarsch of Maleisch); daarbij is het steeds van katoenen stof. Een Toradja'sche man, die een baadje draagt, doet dit alleen voor de staatsie; hij voelt er zich in 't geheel niet in thuis en trekt het doorgaans spoedig weer uit.

Aan het kloppen van haar baadje wordt door de Toradja'sche de meeste zorg besteed. Het doel van dit kleedingstuk is: bedekking der borsten, vandaar dat een jong meisje in of buitenshuis het baadje altijd moet dragen, 't zij om het geheele bovenlijf, 't zij voor de borsten gehangen en met de armen op den rug vastgeknoopt of onder de armen gekneld. De Pebato'sche meisjes laten zeer dikwijls haar baadje thuis en knoopen haren hoofddoek voor de borsten op den rug vast, zulk eene borstbedekking heet *gompu* [16]); wordt het baadje enkel om de borsten geknoopt, dan heet dit ook *rapogompu* „het dient als borstdoek". Misschien is er dus vroeger wel een kleedingstuk geweest dat *gompu* heette, maar dat is er nu niet meer. Getrouwde vrouwen ziet men veel met naakt bovenlijf; vooral wanneer men het baadje wil sparen, bij veldarbeid, bij het dragen van vrachten, op lange tochten en bij regen wordt het doorgaans uitgedaan en bij jonge meisjes door de *gompu* vervangen. Voor een jong meisje is het volstrekt niet onbehoorlijk haar baadje tot aan de borsten op te lichten, om het wat frisscher te hebben. Zoogt men een kind, dan wordt het tot boven de borsten opgetrokken. Zonder baadje te oogsten of rijst uit de schuur te halen is verboden, omdat men daarmee in eerbied tegenover de rijst zou te kort komen. Des nachts wordt het altijd uitgetrokken.

Voor het maken van een vrouwenbaadje snijdt men twee stukken *foeja* uit met mouwen. De hals wordt met een flauwe ronding uitgesneden, bij het middel vormt het een stompen hoek en de onderrand reikt niet veel verder dan tot aan den navel en sluit daar ongeveer aan den sarong. De naden der beide aldus uitgesneden lappen worden aaneengenaaid en bij het aantrekken wordt het hoofd eerst door het halsgat gestoken, wanneer de armen reeds in de mouwen zijn. Met een weinig naar beneden trekken zit het dan goed. Door den rand van het halsgat is dikwijls een draad van boombastvezels geregen, om het nauwer om den hals te doen sluiten. Het baadje moet naar den smaak der Toradja'schen zeer nauw om het lijf zitten. In de oksels zet men nog wel eens aparte stukjes op, of men laat op die plaatsen een gat, om de beweging der armen niet te belemmeren. Soms is het baadje met opnaaisels (*podaja*) versierd, zoowel van *foeja* als van lapjes katoen, soms ook is het op primitieve wijze met gekleurd garen bestikt.

Voor het naaien zijn thans algemeen Europeesche garens en naalden [17]) in gebruik.

---

benaming is Boengkoesch, Morisch, Petasia'sch *lambu*, Mong. *lambung*. Sea'sch *dambung*, Dan. *labung*. Het Tag. *lambon*, Bis. *lambong* is hetzelfde lange, nauwsluitende vrouwenbaadje, dat op een hemd lijkt en ook als een hemd gegeerd wordt, enkel met een gat voor den hals en overigens geheel gesloten, als dat 't welk op Sangir *laku'*, op Talaut *la'u* heet. — Van *karaba* kan de stam *kaba* id. zijn met Jav. *kémběn*, maar 't Bat. *omon*, uit ouder *homon*, dat v. D. TUUK als equivalent van *kémběn* opgeeft (K. B. Wdbk. dl. III, 353*b*) doet eer aan het bovengenoemde *kumu* (*komo*) denken; de *o* is hier zoowel in 't Bat. als in de Toradja'sche bergtalen secundair. Het gemis van sluiters bemoeilijkt de vergelijking verbazend.

[16]) *Gompu* kan id. zijn met *gampu*, het wisselwoord voor *banua* „huis" in het Bar. en dus in 't algemeen „bergplaats, huisje" beteekenend; vgl. Sas. *kampu* „de buitenste, 't erf omringende wand", v. D. T. t. a. p. 345*b*.

[17]) De Europeesche fabrieksnaald wordt *djaru* genoemd; dit woord is uit 't Maleisch of Boegineesch

Vroeger gebruikte men naalden van eigen maaksel, grof en ongelijk van ijzer gesmeed, ook *lemon*-dorens of scherp geslepen bamboe. De Toradja'sche naald (*idjau*), die nog niet geheel en al uit het gebruik is verdwenen, heeft geen oog; zij is meer een els en het naaien daarmee zou men beter „rijgen" kunnen noemen. Men neemt n. l. een aantal plooien samen, steekt de naald er door en laat den vezel-draad door het gestoken gat volgen. Als garen gebruikte men vroeger de bastvezels van den *suka*-boom (*Gnetum Gnemon*), die thans nog dienen om er touw van te draaien. Ook de vezels van eene rotan-soort met lange geledingen, *walaua* geheeten, werden als garen gebruikt; het merg werd er uitgesneden, de overblijvende bast afgeschrapt, zoodat er eene soort wit vlas overbleef, dun en sterk. De To Ampana gebruiken ook Ananas-bladvezels (*nasi*) als garen.

Is de *idjau* groot en grof, dan heet zij *posu*.

De hoofddoek (*tali*) bestaat eveneens in twee soorten (Zie Pl. XIII Fig. 1—2 & Pl. XIV Fig. 4). Die der mannen heet ook *siga*, die der vrouwen alleen *tali*. De hoofddoek wordt gedragen om het lange haar bijeen te houden. Dat dit, en niet beschutting van het hoofd het oorspronkelijke doel van den hoofddoek is, blijkt uit den naam *tali* die in verreweg de meeste Indonesische talen „touw, band" beteekent. Op de reis die één onzer in Januari 1897 van Palopo naar Posso maakte, had hij gelegenheid op te merken, wat ook reeds door de Drs. P. en F. Sarasin is vermeld [18]), dat de To Sada ten W. van Palopo, in taal en zeden nauw verwant met de To Radja's om en ten N. van het Meer, werkelijk een touw van rotan of vezels van *Gnetum Gnemon* om het haar dragen. Dit touw heet ook bij hen *tali* en dit moet dus, blijkens den naam, de oorspronkelijke haarband van alle Toradja-stammen geweest zijn. De vrouwen der Berg-Toradja's dragen een breeden band, het blad eener veel voorkomende rietsoort of een afgeschrapte bamboeschil, tot hoepel gevouwen, als *tali* om het haar, dat zij tot op de hoogte der schouders laten hangen, daarna weder naar boven ombuigen en met de einden onder de *tali* insteken, zoodat het in lussen naar beneden hangt. De Koelawische, Lindoesche en Pobatoea'sche vrouwen winden het lange haar om haar hoofd en stoppen het met de einden in, zoodat het haar zelf de *tali* is. Een smalle reep *foeja*, een snoer kralen of een lang riet-blad is al of niet om dit kapsel gebonden. [19]) De vrouwen der To Mori dragen voor een deel een smallen hoofdband, op de wijze waarop ten onzent kleine meisjes een lint om 't haar dragen; het haar is in een wrong vlak boven den nek gedraaid en de haarband is ook nog daarom heen gewonden. De Toradja'sche vrouwen om en ten N. van het Meer dragen den hoofddoek ook nog geheel als een hoofdband: zij draaien een lap rood katoen ineen, totdat hij er uitziet als een streng en binden die om het hoofd. De To Lage-vrouwen vouwen hem niet geheel op, maar laten een driehoekige slip over, die min of meer den schedel bedekt. Zij vouwen den eigenlijken hoofdband nog breeder dan de Lage'sche vrouwen, vooral om den druk der banden harer draagmand, die zij op het

---

overgenomenen. De echte Toradja'sche vorm is *djau* (*mondjau* „naaien", *idjau* „naald"); als wisselwoord wordt *tosu* (*mantosu*, *pantosu*), Mal. *tusuq*, enz. gebruikt.

[18]) Alb. C. Kruyt: „Van Palopo naar Posso", Meded. N. Z. G. 1898, bl. 10; P. en F. Sarasin: „Reiseberichte aus Celebes IV, Zeitschr. d. Ges. f. Erdk. zu Berlin, Dl. XXX, bl. 313 (1895).

[19]) Meded. N. Z. G. 1898, bl. 497. Aldaar is gewezen op Deel X, bl. 181—183 met de bijbehoorende plaat XIII (uitstekend uitgevoerd, de afgebeelde personen werden zelfs door andere To Napoe herkend), waarop de haardracht en de kleederdracht der To Napoe (het zijn geen To Pebato, zooals de schrijver op bl. 181 zegt) volledig is te zien. De eene vrouw heeft haren hoofdband van geschilde bamboe bestikt met draden van garen of wol. De baadjes zijn met opnaaisels versierd en de *foeja*-rokken der vrouwen hangen in de boven beschreven plooien neder.

voorste deel van den schedel aanleggen, te verlichten. De Lage'sche vrouwen dragen hare manden met de banden onder de oksels en dragen daarom den hoofddoek smaller.

Intusschen zijn er Toradja-stammen waar de vrouw het hoofd bedekt. De vrouwen der To Lalaeo, in het bovenland van Todjo, gebruiken een hoofddoek die den vorm van een baadje heeft, doch in het klein, met een drie vingers breede kraag op de plaats van den hals. Deze hoofddoek wordt zoodanig op het hoofd gelegd, dat de hals, waar de kraag begint, op het voorhoofd komt te liggen. Met de mouwen bindt men het baadje om het hoofd te zamen. In huis heeft men de kraag tegen het voorhoofd opgeslagen, in de zon loopende slaat men hem neder, om de oogen te beschermen voor het schelle licht. Zulk een hoofddoek heet *tali wombo*. [20])

Het gewone type van de *tali* is intusschen een hoofdband en uit de wijze waarop de Toradja'sche vrouwen, met uitzondering van de bergbewoners, het haar opmaken, blijkt voldoende dat zij zulk een haarband noodig hebben. Het lange haar wordt n. l. een paar malen met de hand omgedraaid (*rakaule*), deze streng wordt eerst aan de linkerzijde, daarna aan den rechterkant van 't achterhoofd omgebogen en weder aan de linkerzijde ingestoken. Zonder haarband valt dit losse kapsel (*pule*) spoedig uiteen. De beide slippen van de *tali* worden met een enkelen knoop op deze *pule* bevestigd, maar de rechter slip wordt niet doorgehaald, alleen links ingestoken, zoodat zij knelt en niet losschiet. Vrouwen die tot den Islâm overgaan, gebruiken geen hoofddoek meer maar dragen het haar dan ook in een wrong op het achterhoofd.

De hoofddoek of haarband der vrouwen is zelden gekleurd, veel minder nog beschilderd. Dikwijls wordt de fijne *foeja* van de *ambo* er voor gebruikt.

Aan den mannenhoofddoek (*tali* of *siga*) [21]) wordt meer zorg besteed. Hij bestaat uit een ruitvormig stuk *foeja*, dat om de langste diagonaal heen dubbel gevouwen wordt en dus een driehoekigen vorm krijgt. De basis van dezen driehoek wordt om het achterhoofd gelegd, zoodat de top op het voorhoofd komt te vallen. Daarna worden de lange einden van de basis om het voorhoofd heengelegd, zoodat de top van den hoofddoek er juist nog onder komt; midden op het voorhoofd komen ze over elkaar heen en op zijde van het hoofd worden de dunne einden (*pale ntjiga*) ingestoken, soms ook eerst in een knoop

[20]) Meded. N. Z. G. 1899, bl. 34.

[21]) In hunne boven aangehaalde reisbeschrijving, IV, vermelden de HH. Sarasin dezen hoofddoek op bl. 315. Dr. Matthes geeft in zijne Makassaarsche en Boegineesche Woordenboeken *sigara'* (de vorm van 't woord is dus in beide talen Makassaarsch) op, als den naam van een statie-muts, gedragen bij feestelijke gelegenheden. De benaming „muts", door Dr. Matthes gebruikt, mag niet doen voorbijzien dat de *sigara'* een op het hoofd gevouwen doek, geen genaaid hoofddeksel is, zooals ook Meded. N. Z. G. 1898 bl. 24 is opgemerkt. Dr. Jonker geeft in zijn Bimaneesch Wdbk. op *siga* „soort muts, bij feesten in gebruik." Het Maleisch *sigar* beteekent volgens v. d. Wall, Klinkert en Pijnappel „een kostbaar bewerkte, breede hoofdband, door den bruidegom bij de bruiloftsfeesten gedragen," geen „muts" dus. Trouwens, de plaat in Dr. Matthes' Ethnografische Atlassen geeft ook slechts een band te zien. Het in de Mal. Woordenboeken opgegeven *sigara* is door Prof. Pijnappel terecht als aan het Boegineesch, of liever door het Boegineesch aan het Makassaarsch ontleend, herkend. *Siga* schijnt dus bepaald een fraaie hoofddoek aan te duiden en daar bij de Toradja's de mannenhoofddoek doorgaans versierd is (ik spreek natuurlijk alleen over *foeja*-hoofddoeken), in tegenstelling tot dien der vrouw, zoo kan om die reden *siga* wel voor „mannenhoofddoek" naast *tali* in gebruik zijn gekomen.

De oorspronkelijke beteekenis van *siga* is ongetwijfeld „bundelband," vrg. Soend. *ikĕt* en Mal. *ikat*, daar het ook gebruikt wordt voor den bos geurkruid dien meisjes zich tusschen den sarengrand achter de heup steken. Daarenboven wordt in poëzie voor „hoofddoek" *rore* gebruikt, een bijvorm van *rare*, den naam van den bundel tooverkruiden dien de priesteres hanteert. Zoo heet het bijv. in een tooverzang:

buja kanjungke-njungkemo, „de sarong hangt min of meer open,
roreku maluntenamo. mijn hoofddoek is losgeraakt."

Ook deze *rare* wordt wel *siga* genoemd. Beide woorden zijn synoniem.

gelegd (*mobantjilu*). Men houdt er van, als de *foeja* stijf genoeg is, om aan weerskanten van 't voorhoofd twee punten te laten uitsteken, alsof het horens waren.

Voor de beschildering zie men hetgeen daarvan bij de bespreking der verfstoffen gezegd is.

Pakfoeja vindt men in groote, grove, donkerbruine lappen, soms van groote afmetingen (2.46 bij 1.64 M.), bij de To-Rano en bij de Berg-Toradja's, in wier land het vinnig koud kan zijn. Men geeft deze lappen ook wel aan de kinderen, om onder te slapen, maar in 't algemeen slaapt men in groote sarongs, omdat dit warmer is. De Berg-Toradja's gebruiken ze ook om den rug hunner paarden mee te bedekken bij het rijden. Dit gebruik komt in de Beneden-landen, waar zoo goed als geen paarden voorkomen, vanzelf niet voor. In 't Bar. heeten deze lappen *timboka*, in 't Nap. *bokaka*, beide van den stam *boka*, een woord dat, o. a. als numeratief wordt gebruikt bij het tellen van voorwerpen die den vorm van vellen of lappen hebben.

Schaamgordels (*bauga*)[22]) zijn lange, hoogstens twee span breede strooken, die om het midden worden gewonden, tusschen de beenen doorgehaald en weder in het omgewonden gedeelte gestoken worden, waarbij van achteren een soms vrij lange slip afhangt, terwijl het andere eind aan den voorkant tusschen het middel en het omgewonden eind is doorgehaald en in de breedte uitgerekt, zoodat het een klein loshangend schortje vormt. Een schaamgordel van nog eenvoudiger vorm dragen de To Mori.[23]) Een reep van 2 dM. breedte wordt van voren en van achteren getrokken door een touw dat om het middel is gebonden. Meestal zijn er aan dat touw kralen geregen, die verhinderen dat het schrijnt. Zulk een schaamgordel heet in 't Bar. *basa'u*.[24])

De To Pebato dragen nog algemeen dit kleedingstuk, de To Lage weinig meer; hoe dichter men bij de Meer-streken komt, hoe meer schaamgordels en hoe minder Boegineesche broeken men ziet. Vooral op reis geeft menigeen nog de voorkeur aan de voorvaderlijke schaambedekking voor de van vreemden overgenomene.

De feestkleederen of liever de zieken-kleederen, die gedragen worden door de zieken op het feest dat hunne genezing moet uitwerken, zijn voornamelijk de *ambulea* en de *abe*. De *ambulea* is zonder twijfel de oude vorm van het baadje. 't Is een lange, 3 span breede lap *foeja*, in welks midden een gat is. Daardoor steekt men 't hoofd

---

[22]) *bauga* beteekent oorspronkelijk „huisje", daar het identisch is met Mak. Boeg. *baruga*, Bim. *paruga* Sang. *bahugha*, Min. *waruga*. In het Morisch en Boengkoesch heet de schaamgordel *we'e*, id. met Bar. *wewe* „omwikkelen". Het Napoesche en Ampana'sche *pewe* is van denzelfden stam als het in de Kail. Par. talen gebruikelijke *pewo*, waarschijnlijk voor *paiwo*, van *iwo*, het Parigische woord voor *foeja*. In de Minah. talen zegt men voor „schaamgordel" *kole*, een woord waarvan Riedel N. B. het Toradja'sche *mokole* „vorst" is gaan afleiden, in Verh. Bat. Gen. XXXIII, bl. 36 (1868), waar hij aanteekent dat *kole* is „een stuk boomschors, dat men bezigt ten einde schaamdeelen der mannen te bedekken. Vroeger hadden in deze landen alleen de aanzienlijken en grooten het regt zulk een kleedingstuk te gebruiken." Daargelaten de afleiding van een Toradja'sch woord uit het Boeloesch, moet men zeggen dat de bijgevoegde mededeeling een puur verzinsel van den Heer Riedel is, daar geen Toradja hem dit kan verteld hebben. *Kole* is geen Toradja'sch woord; indien het als stam van *mokole* afzonderlijk bestaan heeft, moet zijne beteekenis wellicht gezocht worden in de stammen van *makodje* „dapper" en *mekakore* „rechtop staan." — Het Pakew. gebruikt *lawēn* voor „schaamgordel", vgl. het door von Bülow (dl. XII bl. 69 van dit Tijdschr.) opgegeven *laua* in 't Samoa'sch, voor „geklopte boomschors" en (bl. 73) *lava-lava* voor „schaamgordel." Dit woord is terug te vinden in het Bar. *lawo* dat boven is genoemd.

[23]) Meded. N. Z. G. 1900, bl. 170.

[24]) De stam van dit woord is *sa'u*, dat „hakend, elkaar pakkend, zooals lus en haak, in elkaar grijpend" beteekent: *mantjara'u* „ergens aan haken, aan een lus ophangen". Zoo is de wisselterm van *mampo*, de groote vleermuis *Pteropus edulis*, *tamosa'u*, omdat dit dier aan zijne pooten gehaakt pleegt te hangen.

en de beide afhangende helften bedekken rug, borst en schouders, maar laten de zijden en de armen bloot: een ongenaaid baadje dus, zonder mouwen. De *abe* heeft hetzelfde model, maar is smaller: beide reiken tot aan de knieën en worden alleen bij feesten in de *lobo* (geesten-huis) of in de tijdelijke hut die daarvoor dient (*langka*) gedragen, de *ambulea* alleen door vrouwen, de *abe* ook door mannen. De *abe* is geen kleedingstuk, maar een versiersel, ook wel beschilderd en versierd, dat over gewone kleeding heen wordt gedragen, terwijl de *ambulea* op het bloote lijf komt, het baadje vervangt en nimmer is versierd. Dat ouderwetsche kleederdracht bij een later geslacht iets gewijds heeft, is een verschijnsel dat men overal kan opmerken. Wij hebben dus in deze twee kleedingstukken primitieve vormen van versierde en onversierde vrouwenbaadjes.

Behalve deze zieken-feestkleeding, is er nog een hoofdband, bestaande uit een vlechtsel van bontgekleurde *foeja*-repen, van halve vinger dikte, van welks eene einde een bos van dergelijke repen afhangt, zóó lang dat, wanneer men den band om het hoofd legt, de uiteinden van dezen bos tot op de billen of tot de knieholte afhangen, soms zelfs nog op den grond slepen. Deze hoofdband (*pebantja ndompa*), die gedragen wordt door de fungeerende priesteressen bij het ziekenfeest, wordt thans geheel als een versiering beschouwd.[25])

Gekleurde foeja bandjes worden verder ook om de polsen der feestvierders gebonden, waarschijnlijk om 't ontsnappen van den levensgeest (ook den polsslag noemt men evenals den adem, *inosa*) te beletten.

De zakken (zie Pl. XIV Fig. 2 & XV Fig. 3) tot het bewaren van hetgeen men oogenblikkelijk bij de hand wil hebben, zooals de pinangdoos, een tabaksdoosje, een vuurslag en allerlei wat men zoo van den weg opraapt en dat er wel uitziet alsof er wel tooverkracht in zat, worden thans nog alleen door de bergbewoners vervaardigd; de andere Toradja-stammen hebben ze al van katoen. Steeds zijn ze gevoerd, want bij het naaien wordt de *foeja*-lap dubbel genomen. Een schuifband van touw (*Gnetum Gnemon*-vezels) geeft gelegenheid de opening te sluiten. Wellicht is dit namaak van de katoenen zakken, die kant en klaar worden ingevoerd; zeker is dit het geval met de kwasten van *foeja*, waarmee sommige exemplaren zijn versierd. De Bar. naam is *watutu*.[26])

Het lijkkleed (*sompu*) is een groote lap *foeja*, waarin de doode gewikkeld wordt eer men hem in de kist legt en voorloopig begraaft. Is één lap niet groot genoeg, dan gebruikt men er meer, maar thans wordt al dikwijls een lap goedkoop katoen als lijkkleed gebruikt. De Toradja's wikkelen op het groote doodenfeest de opgegraven beenderen hunner reeds voorloopig begraven dooden altijd in *foeja*, en wel in zakken; daarna worden ze in kleine kisten (*sosoronga*) gelegd en voorgoed bijgezet.

De foejalappen of lapjes die als schatting, priesterloon, boete, bruidschat, enz. worden opgebracht, leveren niets bijzonders op.

Ons rest nu nog de klopwerktuigen te bespreken, dat zijn de verschillende hamertjes waarmee de schors wordt bewerkt.

---

[25]) Van de namen *ambulea* en *abe* kan ik de grondbeteekenis niet opgeven; *pebantja-ndompu* beteekent „iets dat gelijkt op de trossen van de *rompu*-boom": dit verklaart wel den vorm maar niet de beteekenis van het versiersel.

[26]) *Watutu* is waarschijnlijk eene afleiding van *tutu*, hetzelfde woord als Mal. enz. *tutup*, maar in 't Bar. weinig gebruikt, meestal als naamwoord, in de bet. „deksel". *Wa* komt wel meer voor waar het zijne kracht thans niet meer gelden laat, bijv. *waenggo* = *enggo* „verschuiven", *walili* „draaikolk", stam *lili*; *wanungkuli* „bikijzer", stam *tungku*, enz.

Zulk een hamertje (*ike*) bestaat uit een vierkant stuk steen, van inkervingen voorzien. In het midden der dikte-zijden zijn gleuven gemaakt, waarin een rotan (*ati*) past, die aan drie zijden om den steen gebogen is en welks beide uiteinden twee lange stelen vormen, waartusschen een stukje hout is geklemd, dat als handvat (*taono*) dienst doet. De rotan wordt om steen en handvat geklemd gehouden door rotanbandjes of door touwtjes. In de teekeningen (Pl. XI Fig. 1—4) zijn de *ike's* op natuurlijke grootte afgebeeld.

De steen van het hamertje is donkergroen, maar wordt door het vuil dikwijls zwart. Volgens Prof. Wichmann te Utrecht, de Drs P. en F. Sarasin te Bazel en den Mijningenieur Koperberg te Menado is het Serpentijn. *) Hoewel ook een deel van het gebergte van Lage uit Serpentijn bestaat, zijn het toch alleen de To Onda'e die deze steenen uit het gebergte in hun land met bijlen uithakken en fatsoeneeren en er met het hakmes de vereischte kerven in maken. Dat zij alleen deze kunst verstaan, is een bewijs te meer dat zij den oudsten stam der Bare'e-sprekende Toradja's uitmaken. [27]) De *ike*-steen wordt door de Toradja's nooit anders dan *watu ike* genoemd.

De kennis van dezen steen en zijne aanwending hebben de overige stammen uit het stamland Onda'e medegebracht, maar daar zij vandaar uit gemakkelijk te betrekken zijn, heeft men er niet verder naar gezocht.

Is de steen van inkervingen voorzien, dan wordt hij gekookt in water, te zamen met de bladeren van *tobalo* (*Bambusa longinodis*) of *wojo wuju*, *tetari* (*Scleria scrobiculata*) en *pangawu*, die veel kiezelzuur bevatten en daardoor, naar Toradja'sche begrippen, bewijzen een sterken *tanoana* (levens-aether) te hebben. Door het koken komt de *tanoana* uit deze harde bladeren vrij en begeeft zich in den steen. Hierna worden de steenen, nog warm zijnde, met was ingewreven, om ze glimmend te maken. De To Onda'e zelf komen meestal de *ike's* (zonder handvat) aan de bewoners der lagere streken verkoopen, voor haantjes-duiten, (waarvan er 90 op een kwartje gaan) of inruilen tegen oud ijzer, *foeja*, rijst.

De inkervingen in den hamersteen worden gemaakt opdat de *foeja* niet op eens door den vollen slag van een vlakken steen zou getroffen worden en daardoor splijten. Iedere

---

*) [In het boven aangehaalde opstel (Reisebericht IV) geven de gebroeders Sarasin blz. 338 en 339 eene korte schets der kleeding der Toradjas in Midden-Celebes, alsmede van de bewerking van boombast. Van den klopsteen wordt hier medegedeeld dat die uit „Nephriet" bestaat. Belangrijk komt ons vooral voor hetgeen op blz. 339 wordt gezegd: „Eine gewisse Phantasie wird in der Herstellung der Kopfbedeckung entwickelt. Die gewöhnlichste besteht in einem einfachen Kopftuch aus Baststoff; zuweilen ist dieses rot gefärbt, seltener bunt bemalt und öfters so getragen, dass es wie zwei Hörner vom Kopf absteht. Statt Fuja sieht man häufig weisses oder rothes Tuch getragen." — — —

Overigens blijkt ook uit de mededeelingen dezer reizigers dat het gebruik van boomschors voor kleeding meer en meer door dat van geweven stoffen verdrongen wordt.

Gedeeltelijk zijn deze mededeelingen overgenomen in het „Scottish Geographical Magazine", Vol. XII (1896) blz 343.

In eene lezing door Dr. F. Sarasin op 4 Juli 1896 te Berlijn in de „Gesellschaft für Erdkunde" gehouden (Verh. der Gesellschaft für Erdkunde XXIII, 1896) vinden wij blz 348 de mededeeling: „Stoffe aus Baumbast (*fuja*) sieht man in Sarawako, ja auch in Matanua fast nicht mehr; ein uns zum Kauf angebotenes Stück stammte vom Posso See her." — —

In eene Noot wordt hier het volgende gezegd: „Wir hatten seiner Zeit bei der Beschreibung der Herstellung der Baststoffe in Central-Celebes erwähnt, dass die zum Klopfen derselben verwandten Steine uns an Nephrit erinnerten. Herr Hofrat Dr. A. B. Meyer machte uns freundlich darauf aufmerksam, dass dies wohl ein Irrtum sei; wir hatten uns in der That durch die grünliche Farbe und die Politur täuschen lassen. Die Steine sind factisch ganz weich; ihre Untersuchung soll später erfolgen."]

[27]) Omdat zij de „Voorouders" zijn, worden er van hen ook allerlei domme streken verteld; zij zijn de Kampenaars onder de Toradja's en *To Onda'e lingu* „suffe Onda'eër" is een gewoon scheldwoord.

hamersteen is aan beide zijden verschillend gekorven en draagt dan ook twee namen. Men begint te kloppen met steenen die weinige, doch groote inkervingen hebben, om voort te gaan met steenen die van meerdere en fijnere kerven zijn voorzien. Achtereenvolgens gebruikt men *pombajowo* „slaander, klopper",[28]) waarmee de pas geschilde, al of niet uitgekookte *foeja* wordt geslagen. Deze *ike* heeft drie groote kerven. De keerzijde heeft er zeven tot negen en heet *pongkakagi* „aaneenslaander", omdat men er twee stukken mede aaneenslaat; de To Pebato noemen deze *ike pondegepi* „fijnmaker"[29]); daarop volgt *pondeapi*[30]), met nog eenige kerven meer en dan *po'opi*[31]), met 11 tot 15 kerven, waarbij twee lichtere met één zwaardere inkerving afwisselen, terwijl de kerven der andere *ike's* allen onderling gelijk zijn. Men heeft deze *po'opi* ook nog in het klein, speciaal voor het kloppen van hoofddoeken; zij heet dan *ike rapi*.[32])

In deze volgorde worden genoemde *ike's* meestal gebruikt. Aan de keerzijde van de *po'opi* vindt men 21 inkervingen, niet evenwijdig aan de zijden, maar diagonaalsgewijze over het vlak van den steen gemaakt. Deze zijde heet *pomparô topi* „sarong-afmaker" (Vergel. Pl. XI Fig. 3 & 4). De *pomparô tali* „hoofddoek-afmaker" heeft 36 diagonaalkerven, de *pontjongi lemba*[33]) heeft er 34. Een zeer fijne *ike*, die alleen voor het kloppen van hoofddoeken wordt gebruikt, heet *tangka*.[34]) Een aardig voorkomen heeft de *kulamuti*[35])*) met 12 onderling gelijkvormige rosetjes, vier in de lengte, drie in de breedte, waarmede de stof voor hoofddoeken ten allerlaatste wordt geklopt. De figuur drukt zich ook af in de stof; datgene wat men bij het bekijken van *foeja* allicht voor den bastnerf zou houden, zijn de indruksels van den hamerslag.

Alleen ten O. voor de rivier Posso worden al deze *ike's* gebruikt. De To Pebato, die de meest W.-lijk wonende en ook de meest achterlijke Bare'e-sprekers zijn, gebruiken alleen de *ike's pombajowo*, *po'opi* en *pontjongi*. Van de stammen ten O. der Posso zijn het vooral de To Onda'e en de To Lage die vele soorten van *ike's* gebruiken, in 't bijzonder voor het kloppen van fijne *foeja* van *ambo* en *umajo*, waarvan hoofddoeken en baadjes worden gemaakt. De grove *foeja* wordt ook bij hen slechts met drie of vier soorten *ike's* bewerkt. De bergbewoners koopen hunne *ike's* van de Beneden-Toradja's en leggen zich vooral toe op het maken van *foeja* voor dagelijksch gebruik; bij hen zijn dus ook maar

---

[28]) *wajowo* is een frequentatieve vorm van *wowo*, waarvan de genasaleerde vorm *wombo* en een nevenvorm *bombali* nog in dagelijksch gebruik zijn, voor „slaan met eenig hard voorwerp".

[29]) Van den stam *rege*, waarvan *marege* „fijn".

[30]) Van den stam *rea*, die in dichtertaal „vlug, sterk, ijverig" beteekent; misschien moet hier *pondeati* of *pondeapi* met „verfraaier" vertaald worden, maar deze vertaling is evenmin zeker als die met „platklopper", die mij eene Toradja'sche gaf, met welk recht, weet ik niet.

[31]) *po'opi* is „afmaker"; *opi* komt nog voor in de beteekenis van „uitgestorven, allemaal dood", bijv. van varkens of kippen, nadat er eene ziekte onder hen heeft geheerscht. In 't Napoesch is *ope* „klaar, gedaan, af", deze beteekenis moet het hier ook hebben.

[32]) *rapi* is „dicht bijeen staand"; dit kan bij den naam van deze *ike* op niets anders dan op de kerven doelen.

[33]) De juiste beteekenis van *songi* is mij niet bekend, maar het zal wel niet gewaagd zijn den naam van deze *ike* met „baadjes-afmaker" te vertalen.

[34]) *tangka*, Mal. enz. *tangkap*, is „grijpen, vatten", bijz. van dingen die men met de hand kan omvatten. Deze beteekenis doet geen vertaling van den naam dezer *ike* aan de hand.

[35]) *kulamuti* is ook de naam van zons- en maansverduistering, die in het Togiansch *siampu* heet, welk woord in 't Bar. wordt gebruikt voor „stofregen, stuivende motregen". De naam van deze *ike* zal dus wellicht op de menigte van fijne lijnen doelen.

*) [Dr. Juynboll vestigt onze aandacht op het feit dat ook het Javaansche batik-patroon *udan risis* of *udan liris*, hetgeen letterlijk „zacht regentje" beteekent, zoo genoemd is naar de menigte van fijne lijnen, die het vertoont.]

weinige soorten van *ike* in gebruik. De benamingen der *ike's* verschillen hier en daar ook wel een weinig, daar eene *foeja*-klopster, die nog eene soort *ike* meer gebruikt dan eene andere, deze *pontjongi lemba* of *pomparô tali* zal noemen, terwijl voor de minder zorgvuldige klopster eene grovere *ike* de „baadjes- of hoofddoek-afmaker" is. De To Tobato spreken ook nog van *pontjurungi*, waarmede zij de *ike* met diagonaal-streepen aangeven, misschien is dit een frequentatieve vorm van *pontjongi*. Ook hebben wij de *ike*, die bij de To Lage *pondegepi* of *poregepi* wordt genoemd, bij de To Pebato wel *polesaki* of *polene* hooren noemen. Bij de zéér sterke woordwisseling onder de To Pebato is het voor het doel van dit opstel voldoende deze voorbeelden te noemen.

De *foeja*, die als dagelijksche kleedingstof wordt gebruikt is alleen met *ula*-sap bestreken of in bastkooksel gedrenkt, doch die voor 't gebruik op feesten bestemd is, wordt altijd gekleurd, 't zij geheel in eene verfstof gedrenkt, 't zij met bonte figuren beschilderd met de oorspronkelijke kleur als grond. In het kleuren en schilderen der foeja hebben de Beneden-Toradja'schen (het zijn weder de vrouwen die dit werk verrichten) het wel vrij ver gebracht, maar vooral de bergbewoners: To Bada, To Besoa en de To Napoe zijn er knap in. Bij deze volken is het beschilderen der *foeja* n. l. in handen van lieden, die met meer recht nog dan de voorgangers en voorgangsters bij den eeredienst der Toradja's ten O. van 't Centraal gebergte, priesters of priesteressen mogen heeten. Zij zijn n. l., evenals de Loewoe'sche mannelijke *bissoe's*, mannen die zich als vrouwen voordoen en in het dagelijksch leven slechts vrouwenwerk doen, zooals eten koken, water halen, enz. Zij kleeden zich als vrouwen en trouwen niet. Bij de bergvolken heeten zij *bajasa*, bij de Bare'e-sprekers *beli*.[36]) Deze lieden hebben ook het *foeja*-schilderen in handen en aan het feit, dat het bij deze bergvolken dus feitelijk door mannen geschiedt, kan men het toeschrijven, dat de schilderkunst daar zooveel meer beteekent dan bij de meer O.-lijk wonende stammen, waar de vrouwen tamelijk onbeduidende patronen voortbrengen, waartegen de veel vastere en meer zin en overleg vertoonende teekeningen der bergbewoners gunstig afsteken. Wel verstaan onder de To Lage enkele vrouwen de schilderkunst redelijk goed, maar ook zij vergenoegen zich toch doorgaans met het effen kleuren der *foeja*. De To Lampoe, die ten N. van de Loewoesche kuststreek wonen, hebben het in de schilderkunst ook vrij ver gebracht, zooals aangetoond wordt door eene vergelijking van de voor elken stam typische teekeningen, van elk waarvan zooveel mogelijk een voorbeeld is gegeven (zie Pl. XII—XIV). De Lampoesche hoofddoek, die daarbij is afgebeeld, is reeds beschreven in Jaargang 1898, bl. 74 der „Mededeelingen v. w. het Ned. Zendelinggsnootschap": „hij verschilt aanmerkelijk van de modellen die men onder de To Bade, To Napoe en de N. wonende, Bare'e sprekende stammen vindt; de middenfiguur is omgeven door een dubbelen rand, waarin kikvorschen, spinnen, hagedissen, vuurvliegen, glazenmakers en andere dieren zijn geschilderd." De To Lage hebben ook wel diervormen, maar die zijn nagenoeg onherkenbaar.

[36]) Wel komen bij de Bare'e-sprekers deze vrouw-mannen niet als een stand voor, maar hier en daar zijn toch mannen die zich in kleeding en dagelijksch bedrijf als vrouwen voordoen, zeer waarschijnlijk om zich aan de veelvuldige sneltochten te kunnen onttrekken. Deze zijn bij de Napoeërs bijzonder talrijk, wat aanleiding kan gegeven hebben tot het ontstaan van een geheelen stand van zulke lieden. Een weinig gebruikte stam, *jasa*, waarvan *majasa* eene afleiding is, beteekent „bedriegen, voor den gek houden"; *bajasa* is dan „bedrieger, beetnemer", het blijkt dus dat deze lieden van ouds niet hoog in achting hebben gestaan. Thans kent niemand deze afleiding meer, want anders zouden de *bajasa's* zich die niet laten aanleunen.

De beschildering der hoofddoeken is altijd belangrijker dan die der baadjes en der zakken. Andere kleedingstukken (behalve de *abe* en de *pebantja ndompu*, die men resp. onder de baadjes en hoofddoeken kan rekenen) worden niet beschilderd. Van de beschildering der hoofddoeken van hen die één of meermalen uit koppensnellen zijn geweest, is het volgende gezegd op bl. 164 van de „Verslagen en Mededeelingen der K. Akademie van W. Afd. Letterk." 4e Reeks, Dl. III (1899)[37]: „Deze schildering is niet willekeurig. Mannen die slechts éénmaal op een sneltocht zijn geweest, mogen slechts een hoofddoek dragen die effen rood is geverfd (namelijk alleen bij dit offerfeest). *Ula rompo* is de naam van zoodanigen hoofddoek. Zij die reeds tweemaal ten strijde zijn uitgetrokken hebben recht op een hoofddoek met gele en roode strepen, *ndasinambira* genaamd. Voor hen die reeds driemalen gingen zijn de gele en roode strepen van elkaar gescheiden door zwarte lijnen, *biru* genaamd. Eerst zij die reeds viermalen gingen mogen in het midden van hunnen hoofddoek eene teekening hebben, *pesule bengga* genaamd, en een dito in een der hoeken. Op die teekeningen mogen nog geene karbouwenhorens voorkomen. Zulk een hoofddoek noemt men *ndarando djoenja*. Eerst zij die vijfmalen gingen snellen mogen teekeningen van karbouwenhoorens in hun hoofddoek dragen. De hoofddoek van hen, die zesmaal gingen, onderscheidt zich door eene veelkleurige teekening. De hoofddoeken van hen, die 7, 8, 9 en 10malen gingen, zijn onderling weinig onderscheiden. Zij mogen ook afbeeldingen van menschen dragen. Hunne hoofddoeken zijn aanstonds daaraan te herkennen, dat de punt van den doek, welke over het hoofd ligt, versierd is met franje en kralen. Ook mogen zij franje van kleine kraaltjes aan hun zwaard dragen (dit heet *molambaero*). Is iemand tienmalen uit snellen geweest, zoo noemt men dit *mena'u gianja*,[38] ..... Zoo iemand begint dan weer met den eersten hoofddoek *ula rompo*. Er zijn echter zeer weinigen die het tot tien en meer sneltochten hebben gebracht ..... Men zal het niet wagen een hoofddoek te dragen waarop men nog geen recht heeft. Dit zou ten gevolge hebben dat de buik van zulk onverlaat zou opzwellen en hij dientengevolge zou sterven ..... Over de kleeding is alleen dit nog van belang op te merken, dat velen een lap van *foeja* dragen met een gat er in voor het hoofd, zoodat de eene helft over den rug, de andere helft over borst en buik valt." [39]

Iedere vrouw, slavin of vrije, mag schilderen, doch alleen wanneer er een offerfeest ophanden is. Anders is het niet geoorloofd, en dit is wel natuurlijk in een land waar de huis- en tuin-arbeid voor een zoo groot deel op de vrouw aankomt en geen man dus graag ziet dat zijne vrouw of dochter veel tijd aan „liefhebberijen" geeft.

Het patroon wordt er eerst opgeteekend met vochtig gemaakt harsroet. De patronen der teekeningen ziet men van elkaar af; iets nieuws te scheppen is ook geoorloofd, want aan de teekening hecht zich geen bijgeloof, ze worden niet als onheilwerend of gelukbren-

---

[37]) Alb. C. Kruyt: „Het koppensnellen der Toradja's van Midden-Celebes en zijne beteekenis."

[38]) *gia* is „teeken, vermelding, opsomming van dappere daden;" *mengiati* „zijne dappere daden opnoemen, het aantal zijner slachtoffers noemen," *mombegiati* „tegenover elkaar of wederzijds zijne dapperheid vermelden." Dit geschiedt bij het koppensnellersfeest door twee lieden in wapendos, van wie de eene tot den ander *megiati*, waarop de hoorder het bovenlijf achterover werpt en een kreet uitstoot (*motibuhaha*), daarna begint hij te *megiati* en de eerste geeft hetzelfde teeken van bewondering. Indien iemand een hoofddoek met meer distinctieven krijgt, heet dit *mempone gianja* „de teekenen zijner dapperheid klimmen op," is hij op het volle aantal dan heet het „*sawimo gianja* „de teekenen zijner dapperheid zijn op het hoogste punt gekomen," begint hij dan weer van veren af, dan heet het *mena'u gianja* „de teekenen zijner dapperheid zijn weder beneden," d. i. dus „ze beginnen ten tweedenmale op te klimmen."

[39]) Dit is de reeds boven beschreven *abe*.

gend beschouwd. Wie dus van nature lust en aanleg heeft het *foeja*-schilderen te beoefenen, heeft alle vrijheid om zijn smaak te uiten. Als men bedenkt dat het teekenen geheel op het oog gaat en dat niets wordt uitgemeten, dan moet men de teekening zeer regelmatig noemen; de eene helft is altijd gelijk aan de andere en nimmer verbreekt men de symmetrie.

Men weet op Midden-Celebes vier kleuren te vervaardigen: karmijnrood (*mawâ*, *malei*, *mawelo*, *dolo*) [40]), geel (*manggâ*, *makuni*) [41]), paars (*makodara*) [42]) en groen (*majawuju*, *malaumbe.*) [43])

Roode verfstof levert de *dolo* (*Morinda bracteata*), die in de Meer-streken in 't wild groeit, in de benedenlanden slechts hier en daar aangeplant voorkomt. Het hout van dezen boom is karmijnrood; tot bereiding der verfstof gebruikt men dat gedeelte, waar de wortels in den stam overgaan. [44]) Heeft men dat deel uitgehakt en in fijne stukjes gesneden, dan stampt men die in het rijstblok en kookt dit stampsel met wat water, onder bijvoeging van sirih en kalk. Op deze wijze krijgt men eene helder karmijnroode verfstof.

Ook de *alomi* [45]) (*Peristrophe tinctoria*) geeft een fraai rood, dat uit de vruchtpitten wordt verkregen. [46]) Men strijkt deze pitten over de *foeja*. maar dit moet dikwijls herhaald worden eer men goed rood heeft.

Het geel krijgt men van den *kudu* (*Morinda citrifolia*), welks wortels men op dezelfde wijze bewerkt als het hout van *dolo*, doch zonder bijvoeging van sirih en kalk. In de benedenlanden wordt de *kudu* aangeplant. Verder wordt ook van *Curcuma longa* (*kuni*) geel verkregen.

De *lele ngkasa*, eene *Papilionacee*, kruipplant met blauwpaarsche bloemen, levert daaruit eene paarsche verfstof. De bloemen worden bij het vuur geroosterd en met de hand in een weinig water gekneed. Vrouwen die zich op het *foeja*-schilderen toeleggen kweeken deze plant in groote hoeveelheden aan, daar men voor eene kleine hoeveelheid verf eene groote menigte bloemen noodig heeft.

---

[40]) *wâ*, Par. *waga*, Tag. Bis. *baga*, Boel. *wahu*, Oud Jav. *wâ*, enz. beteekent in 't Bar. zoowel „rood" als „gloeiende kool;" dezelfde combinatie van denkbeelden vindt men in *welo*, dat „vlam" en „rood" beduidt; *lei* in 't Bar. eenigszins ouderwetsch, is het gewone woord voor „*rood*" in de Kailische talen; *dolo* mag wel geïdentificeerd worden met *alomi* (klemtoon op *a*), dat dan voor *dalomi* of *lalomi* moet staan, daar *d* en *l* dikwijls aan 't begin wegvallen, wanneer de volgende lettergreep ook met *d* of *l* begint. Vgl. verder Tog. *majaro*, Amp. *mijaro*, welk laatste woord weder wijst op verwantschap met *rara* „zonnebrand," *roro* met bijvorm *loro* „schroeien." Vgl. Kern, Fidji-taal, op *rara*, blz. 164.

[41]) *kuni* „geel" en ook de benaming van *Curcuma longa*, is overbekend; Mal. *kuning*, enz.; *gâ* wordt ook gebruikt van eierdojers en is in 't algemeen wisselwoord van *kuni*; het staat wellicht tot Bar. *wâ* als Bat. *gara* „vurige kool" tot *bara* „rood", daar de woorden voor „rood" en »geel" ook wel verwisselen, vgl. Mong. *darag*, dat voor beide wordt gebruikt.

[42]) *makodara* wordt van blauw, paarsch en groen gebruikt, maar zij die het beste de kleuren onderscheiden, al is dit ook verreweg de minderheid der Bare'e-sprekers, gebruiken *makodara* van paarsch. Het Boeg. *makudara* is „groen", Petasia'sch *mongkundaru* „geel", Sigi'sch *nakodara* „blauw, paarsch."

[43]) *malaumbe* heeft tot stam *laumbe* „sirih"; *majawuju*, Petas. *mololowulu*, Amp. *mariwuju*, Morisch *molowulû*, Nap. *mangkawulu*, Tog. *marawuju*, Lindoosch *nalawulu*, zien er uit alsof ze uit twee vormen zijn samengesteld; Boeolsch *molalagu* en Goront. *molalahu* zijn gereduplicceerde vormen van Bar. *gawu*, Mal. *rabun*, Daj. *hawon*, Bis. *gabon* „wolk, grauw," vgl. Boeg. *ga'u* „blauw", blijkbaar een andere woord.

[44]) Dr. Koorders teekent bij *Morinda bracteata* (Bot. Dienstr. bl. 496) aan: „Bast van den wortel als op Java voor verfstof."

[45]) Over dit woord, zie Noot 40.

[46]) „Algemeen wordt deze plant als roodbruine kleurstof gebezigd. Soms onvermengd, soms bijv. met *Morinda*-wortels vermengd, wordt daartoe de geheele plant gekookt." (Dr. Koorders, O. c. bl. 556, op *Peristrophe tinctoria*). In het Pakew. heet deze plant *karodo*, waarschijnlijk id. met *dolo*; of de andere naam *latènu* id. is met (*l*)*alomi*, is minder zeker, vooral daar *Morinda bracteata* (*dolo*) in 't Dano'sch *lenu* heet.

Groene verf geeft de *kalamaja* *) van de bladeren, die gestampt en in water met de hand worden gekneed. In de lagere streken plant men ze niet aan, daar ze er niet goed schijnt te gedijen, vandaar dat de groene kleur bij *foeja*-schilderingen zoo zeldzaam is.

Als zwarte verf gebruikt men roet van brandende harsfakkels, dat glimmend is.[47])

In den laatste tijd koopt men van de Chineesche handelaars roode, groene en paarsche Aniline-verfstoffen, die met den algemeenen naam *kasumba*[48]) worden aangeduid. De To Pebato, die de kunst van verf bereiden uit planten niet verstaan, gebruiken voor hunne primitieve schilderingen uitsluitend gekochte verfstoffen. De *kasumba* wordt veelal gebruikt tot het effen kleuren van doorschijnende *foeja*, die dan glanzend groen, paarsch of rood wordt en zeer mooi wordt gevonden. De Aniline is goedkoop genoeg om ze in voldoende hoeveelheid aan deze vergankelijke feestkleederen te besteden.

Het penseel dat men tot schilderen gebruikt is een stukje bamboe of de bladsteel van *Jatropha Curcas* (*tondo ntomene* „Mandarsche haag" of *kalidjawa*), aan het eind een weinig zacht geklopt.

Thans laten wij eenige bijzonderheden volgen omtrent het foeja-kloppen der Berg-Toradja's, inzonderheid van de To Napoe, die dikwijls bij ons komen op hunne zwerftochten door de Toradja'sche benedenlanden. Deze mededeelingen zijn dus geen zelf geziene zaken, daar wij Napoe, Besoa en Bada nog niet hebben kunnen bezoeken.

In het algemeen gaat het *foeja*-kloppen daar op dezelfde wijze toe als bij de Benedenlanders. De To Napoe gebruiken de schors van verscheidene boomen, welker Napoesche namen zijn: *mbiroe*, *pahabo*, *mperuke*, *katewu bula*, *lamba*, *monge*, die niet bij de Beneden-Toradja's voorkomen, en van *nunu* (*Ficus sp.*), *tea* (*Artocarpus*) en *bea* (= Bar. *ambo*), welke laatste ook door hen wordt aangeplant. *Umajo* (door hen *malo* genoemd) hebben zij niet. Het schillen en reinigen van den bast gaat evenals bij de Beneden-Toradja's. bij het uitkoken wordt mede asch in den pot gedaan, om den bast goed uit te loogen. Na de uitwassching wordt zij te roten gelegd, in huis of in de klophut, 6 of 7 dagen, wat zoowel door den aard der schors als door het koelere klimaat vereischt wordt. De bast van *lamba* en *bea* (*ambo*) wordt slechts 4 dagen geroot. De eerste bewerking heeft plaats met een knuppel (*pewombe*, *peboba*) van *Arenga saccharifera* (*kanau*)-hout. De volgende *ike's* zijn *pewalowo* (Bar. *pombajowo*), *peaho*, *pekasua*, *pehelai* en de laatste bewerking is die met den ebbenhouten stok (*pepaoki*). De bewerking met plantensap is dezelfde als het *molimbi* der Beneden-Toradja's, maar zij geschiedt altijd met uitkooksel van de schors van *siori* of *hiori* (Bar. *siuri*), die de *foeja* donkerbruin maakt. Baadjes en sarongs van vrouwen worden ook nog met slijk bewerkt, waardoor zij zwart worden.

---

*) [(?) *Kalamoijang* = *Homalonema alba* Hassk. Filet, O. c. N. 3585, (vermoedelijk beter „*Kělěmajoeh*", Mal., de Clercq i. l.].

[47]) „Roet" heet in 't Bar. *biru*, eene bijdrage tot de kennis van 't ontstaan der kleurennamen in de Indonesische talen.

[48]) Uit het Boeg. of Maleisch. Toen de *kasumba* pas bekend werd, noemde men haar ook wel *alomi sina* of *alomi ntjina* „Chineesche alomi" en bezong haar in de *raego* aldus:

(de mannen):
alomi ntjina tampapakumu
bali maeta, bali makamumu
„de Chineesche alomi gebruiken wij voor de sarongs, half zwart, half blauw".

(de vrouwen):
alomi ntjina tampapasiga
bali maeta, bali karambia
„de Chin. alomi gebruiken wij voor hoofddoeken, half zwart, half donker glimmend."

De fijnere *ike's* heeten *ike rabati* [49]; de steenen die de Berg-Toradja's voor hunne *ike's* gebruiken, zijn zwart en zeer hard; men probeert ze eerst door ze tegen andere steenen aan te gooien; blijven ze dan heel, dan zijn ze goed. Van groote steenen wordt het hardste gedeelte genomen; dit wordt in den vorm gehakt met een bijl, daarna geslepen en met een hakmes van de noodige inkervingen voorzien.

Alleen hoofddoeken (die de vrouwen niet dragen) en sirih-zakken worden beschilderd. Daarover is reeds boven gesproken.

Behalve vrouwen, houden zich onder de Berg-Toradjo's ook de *bajasa's*, mannen die als vrouwen leven, met de *foeja*-klopperij bezig.

Ook bij de Berg-Toradja's is het sirih-offer, vóór de klophut [50] neergelegd eer men met kloppen begint, gebruikelijk, al doet ook niet iedereen het.

De vrouwenbaadjes der Bergbewoners zijn meestal van dikke zwarte *foeja*, gevoerd en van opnaaisels [51] voorzien. Met harsroet, soms ook met stukjes *mica*, [52] die zij er met plantengom opplakken, versieren de Bovenlandsche vrouwen vaak ook hare baadjes. Over de eigenaardige dracht van den sarong is reeds boven gesproken. De wijze waarop die gedragen wordt is een practisch middel om dit anders veel te lange kleedingstuk (men moet er 's nachts het geheele lijf mee kunnen omwikkelen) op te schorten. Eene Napoesche met haar drie- of viermaal geplooiden sarong, heeft daardoor minstens even breede heupen als eene Zeeuwsche boerin met hare talrijke over elkaar gedragen rokken.

Om nu tot de andere volken van Celebes te komen van welke wij iets kunnen mededeelen, zoo kan in 't algemeen gezegd worden dat zij voor een groot deel het *foeja*-kloppen reeds hebben opgegeven. Van die welke tot het Mohammedanisme zijn overgegaan, kan dit onvoorwaardelijk worden gezegd, al komt het nog wel voor dat zij *foeja* gebruiken.

De nog heidensche To Mori kloppen ook nog *foeja*. In de „Meded. v. w. het N. Z. G.", Jaargang 1900, bl. 229 zegt Alb. C. Kruyt: „Ofschoon de *foeja*-kleederen bij de Beneden-Tomori reeds grootendeels verdrongen zijn door katoenen kleederen, schrijft de adat toch voor, dat bij het oogsten die voorvaderlijke *foeja*-kleeding moet worden gebruikt. Deze *foeja* wordt op dezelfde wijze bereid als in het Posso'sche, van dezelfde boomsoorten, mede met steenen hamertjes. De namen dezer werktuigen zijn eensdeels geheel gelijk aan die in de Posso-streek gebruikelijk, anderdeels verschillen zij van deze slechts door een enkelen klinker." En op bl. 247: „Het beschilderen van *foeja* kenden de Moriers niet; de *foeja* wordt egaal rood geverfd met de schors van den *roko*-boom of met den wortel van den *dolo*-boom."

De kunst van *foeja*-kloppen is uit hun vaderland medegebracht door de kolonie van To Mori, die na de expeditie van 1856 naar Batjan zijn overgebracht. Wallace, die

---

[49]) *ike rabati* is de *kulamuti* der Beneden-landers; *bati*, Bar. *woti*, is het bekende Jav. *batik*, Minah. talen *pantik*, *patik*, Bat. *pantik*, Daj. *pantik*, enz.

[50]) „*Foeja*-kloppen" heet bij de Napoëers *mampede*, de klophut heet *pampedea*; „*foeja*" noemen zij *hampi*, een baadje *kalewa* (ongenasaleerde vorm van Bar. *lemba*), den schaamgordel *pewe*, voor *pewo*, een klank-overgang die in 't Nap. meer plaats heeft (*wombe* „slaan", Bar. *wombo*) evenals in 't Morisch naast het Petasia'sch; *pewo* en *pewe* zijn beiden uit *pewa* ontstaan, zooals beneden (zie Noot 55) zal aangetoond worden.

[51]) Zulk een baadje heet in 't Nap. *katewa rahaka*; zij zien er dikwijls aardig uit en vallen ook bij de To Pebato zeer in den smaak. Jonge meisjes bij de To Pebato kleeden zich op feesten dikwijls op zijn Napoesch.

[52]) *Mica*, door de Toradja's *watu Banggai* genoemd, wordt aangebracht door de Bajo's (Badjoreezen), de bekende zee-nomaden. De To Rano versieren er vaak hoeden mee.

hen in het eind van 1858 bezocht, zegt van hen („Insulinde", vert. van VETH, II, 50): „Zij maken groote hoeveelheden doek van boomschors, overeenkomende met het *tapa* der Polynesiërs, door de daarvoor geschikte boomen te vellen en er groote rollen schors af te lichten, tot welk einde met hamers daarop geklopt wordt, tot de schors zich van het hout afscheidt. Zij wordt daarop geweekt en zoo aanhoudend en regelmatig plat geklopt, dat zij zoo dun en taai wordt als perkament. In dezen vorm wordt er veel gebruik van gemaakt tot verpakking van kleedingstoffen; maar er worden ook baadjes van gemaakt, door ze netjes aaneen te naaien en ze te verven met een sap van eene andere soort van schors, die er eene donkerroode kleur aan geeft en haar nagenoeg ondoordringbaar maakt voor het water."

Deze beschrijving is, in al hare onvolledigheid, vrij juist, behalve 't geen gezegd wordt van de waterdichtheid der *foeja*. Als de *foeja* maar eenmaal goed nat is, scheurt zij zeer gemakkelijk, evenals vochtig bordpapier. De taaiheid van perkament heeft ook de beste *foeja* niet. In de laatste 20 jaar zijn deze Tomori tot het Christendom overgegaan (Meded. N. Z. G. 1897, bl. 291), zij zullen dus het *foeja*-kloppen thans wel hebben opgegeven.

De reeds tot den Islâm overgegane Saoesoeërs zijn de kunst van *foeja*-kloppen grootendeels verleerd en doen hun voorraad uit Posso komen. Uitsluitend bij feesten maken zij van *foeja*-kleeding gebruik, welke dan door de vrouwen zelve wordt beschilderd. Dit doen zij niet uit de vrije hand, zooals de Toradja'schen, maar zij hebben hiervoor eene reeks stempeltjes, *tula*[53]) (zie Pl. XI Fig. 5—6), gesneden uit hard hout, doorgaans ebbenhout (*Dysoxylum densiflorum*). Een volledig stel uit 10 à 12 stuks bestaande, heeft de waarde van een buffel, zeide men ons[54]). Wanneer de werkster haren arbeid zal verrichten, legt zij de witte *foeja* op hare dij en heeft enkele schoteltjes met aangemaakte gele, roode, groene en paarsche verf, doorgaans *kasumba*, naast zich staan. Het stempeltje doopt zij in de gewenschte verfsoort, waarna zij het op de *foeja* afdrukt. De stempeltjes zijn zoodanig ingericht, dat zij naast, boven of onder elkaar afgedrukt, ééne figuur te zien geven, vandaar dat Saoesoesche gekleurde *foeja* steeds hetzelfde patroon vertoont. Het geraamte der teekening is steeds in rood afgedrukt, terwijl de andere kleuren er tusschen in worden gewerkt (zie Pl. XV Fig. 4).

Op Parigi (Mohammedaansch) is het *foeja*-kloppen geheel door het weven (van de Boegineezen geleerd) verdrongen. Dat men het vroeger gekend heeft is zeker, want voor alle termen bij het kloppen in 't Bare'e in gebruik, heeft het Parigisch zijne eigene.[55]) De aan de kust van het Pebato-land, te Mapane, gevestigde Parigiers beoefenen eveneens het weven in hunne huizen, maar de Toradja's hebben deze kunst nog niet van hen geleerd.

Te Boeol zag een onzer op een tandenvijlings-feest gekleurde *foeja* gebruiken, die uit

[53]) *tula* „indruk, afdruk; vandaar patroon, model; afscheiding of afwisseling van twee onderscheiden dingen naast elkaar," *metula wujuanja* „zijn haar is half zwart, half wit," *patula nu ike*, de groeven, kerven van den *foeja*-klophamer, *tula mbatu*, een merk aan een steen; *montuta* is het drukken met de genoemde stempeltjes. Men vergelijke O. Jav. *tular*, *tumular* „gedaante hebben van," *anular* „gelijken op," *tulad*, *tulada* „model," *anulad* „evenaren;" het Mal. *téladan* is dus geen wijziging van *tulatan*, zooals v. D. WALL beweert; Sang. heeft *tuladang* „afbeelding" en *tulada* „voorbeeld." Met suff. *-i* wordt *tula* tot *tuladi*.

[54]) Hierbij moet men bedenken, dat Saoesoe het buffelland bij uitnemendheid is en dat een buffel daar niet meer dan 4—6 rijksdaalders doet.

[55]) Het Parigische *tula* (*tutu*) voor „*foeja*-kloppen" is zelfs een veel meer verbreid en ouder woord dan 't Bar. *dodo*, daar ook het Bar. *totua* er van afgeleid is. *Foeja* heet in 't Par. *iwo*, waarvan weder is afgeleid *peiwo*, voor *paiwo*. Wellicht staat *iwo* voor *awo* en is dit de ongenasaleerde vorm van Bar. *ambo* (vgl. Par. *ipiti*, Bar. *opiti*; Par. *ipuli*, Bar. *ampuli*). Ook het Dajaksche *äwuh* (Ngadjoesch) voor „schaamgordel" is hetzelfde woord.

Kaili afkomstig was.[56]) Deze *foeja* was dus uit de Palos-baai ingevoerd en zal wel van de To Koelawi afkomstig zijn. Men kan wel aannemen dat al de *foeja* die nog op Celebes gebruikt wordt, van de Toradja's van Midden-Celebes komt. Vroeger werd zij ook naar Java uitgevoerd, om bij het koperen van schepen gebezigd te worden. Hieromtrent deelde ons de Chineesche firma Gebr. Sie Boen Tiong te Gorontalo, die sinds 1857 een belangrijken handel in de Tominibocht drijft, mede dat de *foeja*-handel thans geheel is opgehouden, maar dat er vroeger een belangrijke uitvoer naar Soerabaja en Singapore plaats had, waar zij werd gebruikt tot onderlegsel, in plaats van vilt, bij het koperen van schepen, wat zeer goed voldeed.

Verder werd de *foeja* van Posso vroeger ook door de Gorontaleezen gekocht, daar zij die algemeen droegen, wanneer zij in de rouw waren over hunne afgestorvenen; een zeker bewijs dat ook zij vroeger *foeja* gedragen hebben. Ook gebruikten zij veel *foeja* om hunne prauwen van buiten mee te dichten. En ook naar Menado had uitvoer van Posso'sche *foeja* plaats, daar de Bantiks in hun heidenschen tijd die gaarne als kleedingstof gebruikten. Op Midden-Celebes zelf heeft de Posso'sche *foeja* een goeden naam; zelfs de To Onda'e, die de *ike's* verkoopen, ruilen die in de Benedenlanden tegen *foeja* in.

Wij laten thans een overzicht volgen van hetgeen ons uit de hier toegankelijke literatuur[57]) bekend is omtrent het *foeja*-kloppen bij andere volken van Indonesië, waarbij wij nog een paar mededeelingen kunnen voegen die ons op verzoek zijn verstrekt, voornamelijk om ons oordeel te staven dat de Toradja's van Midden-Celebes deze industrie tot een groote hoogte hebben gebracht en dat inderdaad de beste *foeja* uit Posso komt.

Als bijzonderheid zij hier eerst vermeld, dat Valentijn, in het 2e hoofdstuk van het 2e Boek zijner „Beschrijving der Moluccos[58]), bij eenige korte, grootendeels juiste berichten (behalve dat omtrent de dichte bevolking!) over Posso mededeelt: „de vrouwen zijn van 't hoofd tot de voeten met bast van boomen bekleed."

Over Midden-Celebes hebben nog bericht de H.H. van Braam Morris[59]) en van Hoëvell.[60]) De eerste constateert dat de To Radja van Midden-Celebes een schaamgordel van boomschors draagt, de tweede vermeldt dat „*foeja* de voornaamste kleeding der Alfoeren van de Tominibocht uitmaakt" en verhaalt ook dat de *foeja* vroeger „veel door handelaren opgekocht en naar Java werd uitgevoerd, om bij het koperen van schepen gebezigd te worden." Het bericht van den Heer van Hoëvell, dat vrouwen een schaamgordel in huis dragen, is geheel onjuist; de vrouwen dragen nooit anders dan een sarong om 't benedenlijf; zelfs als zij menstrueeren dragen zij niets meer dan een sarong, al zullen zij bij voorkeur een oude donkerbruine *foeja*-sarong gebruiken. Parigische vrouwen binden

---

[56]) Meded. Ned. Zend. Gen. 1896, bl. 286.

[57]) Deze is voornamelijk: het Tijdschrift voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde van 't Bataviaasch Genootschap voor K. en W. (aangehaald met T. B. G.), de Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Ned. Indie, uitgegeven door 't Kon. Instituut (B. K. I.), Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, (M. Z. G.), Indische Gids (I. G.), De Sluik- en Kroesharige Rassen tusschen Selebes en Papua, van Dr. Riedel (S. K. R.); Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap (T. A. G.)

[58]) Uitgave van Dr. S. Keyzer, Dl. I, blz. 217.

[59]) T. B. G. XXXII, bl. 525 (1888).

[60]) T. B. G. XXXV, bl. 5, 24, 25, 27, 43. (1891).

zich tijdens hare menstruatie wel een lendendoek om en dragen een broek als zij eenigszins ver van huis gaan, maar de echte Toradja'sche doet dit niet. VAN HOËVELL's mededeeling omtrent de sarongs met strooken past alleen op de Berg-Toradja's. Wat die strooken werkelijk zijn, hebben wij reeds boven gezien. Verder beschrijft VAN HOËVELL de *foeja*-bereiding (bl. 28) en deelt op bl. 43 mede dat de Saoesoesche vrouwen zich nog geheel met *foeja* behelpen, een bericht dat thans verouderd moet genoemd worden.

Van Tinombo (N. kust der Tominibocht) vermeldt Dr. RIEDEL [61]) dat vandaar tabak op Gorontalo wordt ingevoerd „in pakken van dun geklopte boombast, *foeja* geheeten."

Op het geheele N.-lijk schiereiland van Celebes heeft het *foeja*-kloppen waarschijnlijk opgehouden, althans zeker daar waar de bevolking den Islâm heeft aangenomen. Van haar geldt hetzelfde als hetgeen de Hr. CAMPEN zegt van de Mohammedaansch geworden bevolking van Halmahera, [62]) dat n. l. „de proseliet geen *tjidako* van boomschors meer draagt (een *tjidako* van oude lappen is getolereerd)." Wordt een heidensche plechtigheid verricht, dan komt terstond de *foeja* weer voor den dag. Dat bij de stammen die het binnenland van het Möoetonsche rijk bewonen nog *foeja* geklopt wordt, is niet waarschijnlijk, daar een bericht van den Heer VAN HOËVELL vermeldt (T. A. G. IX, 354) dat deze To Lado-Lado, speciaal de To Begamo, tusschen Ta'ada en Kasimba „nog zelfs geen begrip van kleeding hebben, maar, zoowel mannen als vrouwen, in puris naturalibus rondloopen." Deze lieden verbouwen de tabak die uit Tinombo wordt uitgevoerd. Of zij het nu ook zijn die de *foeja* er bij leveren, waarin die wordt (of werd) verpakt, blijkt nergens.

Dat ook de Makassaren en Boegineezen de *foeja* moeten gekend hebben, wordt bewezen door het feit, dat zij eigene woorden hebben voor „papier." Dr. MATTHES heeft in zijn Makassaarsch woordenboek (2e druk, 1885) op *boeyang*: „papier, geen schrijfpapier, zooals *karattasa'*, maar gekleurd papier. *Boeyang-Kaili*, een soort van boombast uit Kaili, gebezigd als schrijfpapier." Op 't Boeg. *oedjang*, dat voor *boedjang* staat, blijkens *ma'boedjang* „kaartspelen", staat hetzelfde vermeld, in het Supplement op het Boeg. Wdbk., aangevuld met *Oedjang Kaili* „soort van boombast uit Kaili, gebezigd als schrijf- en pakpapier." *)

Dit is dus *foeja* uit de Bovenlanden van Kaili, die ook naar Boeol wordt uitgevoerd. Dat zij inderdaad als schrijfpapier wordt (of werd) gebezigd, hebben wij te Gorontalo gezien, waar ons een handschrift werd vertoond op fijne *foeja* geschreven.

Zonder twijfel zijn *bujang* en *udjang* de oude Makassaarsche en Boegineesche benamingen van *foeja*; ook door de Toradja's wordt ons papier zeer dikwijls *inodo sina* of *inodo balanda* genoemd. Zie verder het in noot 1 opgemerkte. **)

---

[61]) T. B. G. XIX, bl. 89 (1869).

[62]) T. B. G. XXVIII, bl. 347.

*) [Van de „Tentoonstelling van Landbouw, Veeteelt en Nijverheid, te Batavia in 1893 gehouden, herkomstig, berusten in het Rijks Ethn. Museum een monster schors van den *„warroe"*-boom van Kaili, Palos, met de opgaaf „gebruikt om kleedingstoffen te maken" (Ser. 1008/280) en voorts een monster papier van voormelde schors vervaardigd (Ser. 1008/281), sec. etiket.

Bij FILET N°. 9175 *„Waroe"* vinden wij het volgende (DE CLERCQ i. l.) vermeld: „De *Hibiscus tiliaceus* heet in Alf. Menadoosch, dial. Toöensea, *kawaoean*, in Alf. Men., dial. Toöempakäwa, *kölembaoean* en in Alf. Men., dial. Toöomboeloe, *„wahoe."*

In de door wijlen L. K. HARMSEN bezorgde nieuwe uitgaave van den Catalogus der genoemde tentoonstelling (Batavia, G. KOLFF & C°., 1893. 8°.) vinden wij omtrent de genoemde schors niets vermeld.]

**) [In den bij het Makassaarsch Woordenboek van Dr. B. F. MATTHES behoorenden ethnogr. Atlas vinden wij op pl. XII fig. 16 een gereedschap afgebeeld dat ons aan een klopwerktuig voor de bereiding van boomschors deed denken. Aangezien wij ook in de 2e uitgaave van het woordenboek s. v. *paloe-paloe*

Ook van Mongondou wordt nergens gemeld dat er nog *foeja* wordt geklopt. In de talrijke mededeelingen van de H.H. Wilken, Schwarz en de Lange omtrent dit land en bewoners wordt er niet van gesproken.

Omtrent de Minahassa zijn wij beter ingelicht. De uitvoerigste berichten daaromtrent geeft de Hr. J. A. T. Schwarz, hulpprediker te Sonder. In de „Mededeelingen van wege het Ned. Zendelinggenootschap"[63]) geeft deze grondige kenner van taal en zeden der Tompakéwa van de thans reeds in de Minahassa verdwenen *foeja*-industrie eene beschrijving, die in 't kort hierop neerkomt:*) Oorspronkelijk kenden de Tompakéwa slechts bastkleederen van de schors van *laindong* (*Sloetia Minahassae*[64])**) die bewerkt werd met een houten klopper of stamper van hard hout, waarvan het eene uiteinde, dat getand was, den naam droeg van *pasěla* „grofmaker" en het eerst gebruikt werd, daarna het andere einde, *palěme* „zachtmaker" genaamd. Het kloppen geschiedde op een plank *untullan*; uitwasschen had slechts bij uitzondering plaats.

Niet minder dan 20 boomsoorten zijn den Heer Schwarz bekend, waarvan men *foeja* klopte. Hij noemt o. a. *momo* (*Ficus infectoria*), *laindong*, *makělet*, *mamunte*, *wolumu* (*Antiaris rufa*), *poporong* (*Ficus geocarpa*), *langusei* (*Ficus Minahassae*), *te'ep* (*Artocarpus Blumei*), *na'a i ntua*, *na'a raindang* [roode n.], *na'a kulo* [witte n.] (*Ficus variegata*), *mawia'u raindang* en *kulo* (*Hernandia ovigera*), *mangka* (*Artocarpus integrifolia*), *lana* (*Lapostea microstigma*), *masawukow* (*Ficus Edelfeltii*), *tutumbalěn* (*Ficus spec.*), *susuan* (*Pavetta ? reticulata*).

In Dr. Koorders' „Botanische Dienstreis" geeft Majoor A. L. Waworoentoe behalve de genoemde boomen, nog eenige andere (bl. 116), maar het is voldoende uit de opgegeven namen te zien dat vooral *Artocarpus*- en *Ficus*-soorten, evenals op Midden-Celebes, den bast voor kleedingstukken leverden. De kleedingstukken welke men er van maakte, waren voor vrouwen: baadje en sarong; voor mannen: baadje, hoofddoek, schaamgordel en buikband. Van het mannenbaadje deelt de Hr. Schwarz voorts mede, dat het oorspronkelijk een vierkante lap was met een halsopening, waar het hoofd werd doorgestoken, geheel dus het model van de Toradja'sche *abe* en *ambulea*.[65]) Belangrijk is het ook in het stuk van den Hr. Schwarz te lezen hoe van dezen primitieven vorm het baadje langzamerhand meer practische vormen heeft gekregen. Men leze bijv. blz. 250. De vormen die van den hoofddoek worden genoemd, zijn op Midden-Celebes niet bekend. Op blz. 252 merkt de schrijver op, dat de vrouwen zich ook wel het hoofd plachten te beschutten bij veldarbeid in de hitte, door een hoofddoek. Op blz. 286 worden ook nog dekens genoemd. „Het zijn groote

Fig. 1. (37/329) 1/9.

geen andere toelichting als „houten hamer" op de afbeelding, die wij naar het in het R. E. M. berustende, door Dr. Matthes verzamelde voorwerp (Ser. 37/329) hier reproduceeren (Fig. 1), vonden, vroegen wij Dr. M. zelf om nadere inlichtingen en ontvingen het antwoord dat het voorwerp voor de bewerking van boomschors tot kleedingstof kan gediend hebben.]

[63]) M. Z. G. XXII, bl. 248—255 en 286—287 (1878).

*) [Deze beschrijving is door A. B. Meyer in „Die Philippinen, II, Negritos (Dresden 1893), blz. 1, in het Duitsch vertaald, gereproduceerd; omdat men zoo als M. l. c. zegt: „anderweitig so wenig Genaues über diese Sache kennt."]

[64]) Vandaar dat de algemeene benaming voor *foeja* „*laindong*" is.

**) [de Clercq i. l. geeft voor *lahèndong* (Menado, dialect Toöemboeloe), misschien hetzelfde als *laindong*, *Sponia amboinensis*.]

[65]) In M. Z. G. XV (1871), tegenover bl. 115 staat een plaatje van een Minahasser in ouden krijgsdos, 't welk een denkbeeld van dit kleedingstuk geeft.

stukken boombast, die men gebruikt om er zich 's nachts mede te dekken." Voorts wordt nog vermeld, dat de schors soms werd berookt en dat ze ook wel onbereid werd gedragen, bijv. als buikband.

Een merkwaardig bericht omtrent de Minahassische wijze van *foeja*-kloppen vindt men in de „Beschrijving der zeden en gewoonten van de Alfoeren in het Noorderdeel van Celebes of Manado". 1679, door ROBERTUS PADTBRUGGE, Gouverneur der Molukken,[66]) die hier in haar geheel wordt herhaald:

„*Simpon* (aan een bepaalden tijd gebonden) is mede het maken van kleederen voor vrouwen en mannen van zekere boomschors, hetwelk dusdanig geschiedt: De tijd ten naasten bij gekomen zijnde, dat zij het wachten kunnen, om de boomen te gaan schillen, zoo wordt al het volk zulks door den overrigter en priester te kennen gegeven, dat het dien *Simpon* is, dan vermag er niemand eenig gerugt te maken, noch zelf de Hollanders of andere vreemdelingen eenig musketsschoot doen, daar mede het voorgenomen werk mocht worden ontheiligd (: Hetgeen hier van deze klederen gezegd wordt, dient mede verstaan van [den] zaaitijd, wiede-, oogsttijd en meer andere diergelijke:). Dan gaan zij met den anderen henen en schillen zij zekere boomen, daaraf de kool op Ceilon tot het buskruid gebrand wordt, nemende daarvan stukken van een vadem lang en een span breed; deze schors in het dorp gebragt zijnde is de *Simpon* (verbodsbepaling aan den tijd voor een speciaal doel bestemd, verbonden) uit, en vervrolijken zich met den anderen, en stampen door het heele dorp, dat men noch hooren noch zien kan, gelijk als het spreekwoord luidt."

„Deze schors, een weinig droogachtig, wordt aan de einden een span breed dwarsover gekorven, daar de vrouw met den voet op staat, terwijl de man de bovenste groene schors van de onderste witte afhaalt; zoo het ergens aan eenig uitbotsel of wen hapert, dat snijden zij met een mesje behendig door, en stroopen dus de bovenhuid af."

„Hunne rijstblokken zijn grove balken, van anderhalf voet vierkant, daarin drie of vier pannen van holligheden zijn, om hun padi te stampen; op twee zijden van deze blokken hebben zij mede platte vlakke insnijdingen of groeven; (: te weten aan elke zijde twee, zoodat twee kleeden gelijk worden gestampt, :) die even de lengte van een vadem hebben, daarin deze schors eerst vlak leggen; de stamper is van onderen vlak en rond, zijnde het vlak doorkorven ruitsgewijze in rechte hoeken, anderzins als onze wafelijzers, doch zijn de verhevenheden in het vierkant niet grooter dan een tarwkorrel, en [de] kerven evenzoo of nog nauwer. Hiermede stampen zij de schorsen tot de breedte van den vorm, dan vouwen zij hetzelve dubbeld en varen voort; dan wederom in vieren, en aldus vervolgens tot het zoo breed is, als het wezen moet, doch rekt niet in de lengte. De ruiten van den stamper blijven er in staan, zoodat het geweven linnen gelijkt. Dat zij deze schors eerst een weinig droogen laten, geschiedt omdat het sap daaraf zeer scherp en bijtend is, vlekkende alles wat het aanraakt, zelfs ook de huid der omstanders, en kan uit geen lijnwaat weder uitgewasschen worden."

„Dus worden hunne klederen, en zoo ook al het papier gemaakt, dat van Kajeli, Bool en Tontoly zeer veel komt en Javaansch papier gemeenlijk genoemd wordt; doch wordt dit van een andere bast gemaakt. Deze kleedjes droogen zij daarna en beschilderen dezelve verscheidelijk."

[66]) B. K. I. IIIe Vlgr. 1e Dl. (1866), bl. 325, 326.

„Van deze versleetene kleedjes maken onze soldaten op de Manado hun lont, die onverbeterlijk is."

Het eenige bijzondere dat PADTBRUGGE verder van de kleeding mededeelt is, dat de vrouwen in groote sarongs gehuld slapen, dus evenals de Berg-Toradja'schen. Hij noemt dit „zakken die van onder en boven open zijn."

Alles te zamen genomen, mag men gerust besluiten, dat de bewerking der *foeja* in de Minahassa nimmer de hoogte heeft bereikt waarop zij thans nog bij de Toradja's staat. De Hr. SCHWARZ noemt de *foeja*-bereiding in de Minahassa terecht zeer eenvoudig; de Toradja'sche is eer samengesteld te noemen. Nu heeft trouwens de Minahassische *foeja*-industrie een concurrent gekregen, in de *wau*-bereiding. „Later, toen men in deze streken het *wau* leerde weven, werd dit gebruikt meer bijzonder voor de kleedij der vrouwen, terwijl de mannen zich meestal met boomschors bleven kleeden," zegt de Hr. SCHWARZ, o. c. bl. 248. Deze laatste industrie beschrijft PADTBRUGGE aldus (O. c. 327): De meisjes maken kleedjes (: buiten die van den bast voorhenen beschreven :) van jonge bamboesjes, die zij splijten en kauwen, om lenig te krijgen, en weten die zoo in de anderen te weven." *)

---

*) [Het komt ons voor thans hier de plaats te zijn voor eenige mededeelingen omtrent het gebruik van boomschors voor kleeding op de Philippijnen, wier bevolking anthropologisch en ethnographisch tot Indonesië behoort.

Reeds in 1887 deelde de veel te vroeg aan de studie der Philippijnsche volken ontrukte geleerde Dr. A. SCHADENBERG in een bericht aan de Berl. anthropol. Gesellschaft (Beiträge zur Kenntniss der Banoö Leute und der Guinaanen etc.; Verhandl., blz. 145 e. v.) op blz. 149 betreffende een der stammen, der Guinaanen mede, dat de mannen gordels van boomschors dragen, waaraan zich het eigenlijk schaamteschort, dat door de beenen doorgetrokken en om de heupen bevestigd wordt, aansluit; terwijl wij op blz. 147 hoofdbanden van boomschors vermeld vinden. — In de meer afgelegen „Rancherien" werden uitsluitend stoffen van boomschors voor kleeding gebruikt.

Betreffende de bereiding zegt Dr. SCH. het volgende: „Sie verarbeiten eine gelbe und eine weisse Rinde, die beide von *Ficus*-Arten stammen. Die frische, von der Epidermis befreite Rinde wird auf einem flachen Steine mit einem eingekerbten schweren Holze oder mit einem Carabao-Horn so lange geklopft, bis sie die gewünschte Dünne angenommen hat, dann getrocknet, wiederum geklopft bis sie weich ist, in die entsprechende Form geschnitten und grob genäht. Diese Kleidungsstücke sind sehr haltbar; um warme Decken herzustellen, werden drei bis vier Rinden übereinander genäht."

Tal van Musea werden door Dr. SCH. met schenkingen van philippijnsche voorwerpen verrijkt; vooral het Kgl. Zoolog. und Anthrop. Ethnogr. Museum te Dresden welks Directeur Dr. A. B. MEYER van die schatten een beschrijvenden Catalogus in de prachtige uitgaven zijner instelling publiceerde (Publ. VIII: A. B. MEYER und A. SCHADENBERG: Die Philippinen. I. Nord Luzon. Dresden, 1890, & Publ. IX: Dr. A. B. MEYER: Die Philippinen. II. Negritos. Dresden, 1893. Deze Publ. IX bevat een Vocabular der Negrito-taal, waartoe door den Hoogleeraar H. KERN te Leiden zeer belangrijke, meer dan 16 blz. fol. beslaande „Sprachvergleichende Bemerkungen" zijn geleverd; wij wenschen hierop in 't bijzonder de aandacht te vestigen, omdat men verzuimd heeft op den titel van het werk daarvan melding te maken). Ook het Rijks Ethnographisch Museum mocht zich in de gunst van den genoemden reiziger verheugen en ontving meermalen schenkingen vooral van schedels; de door ons gestelde bestrijvingen der ethnographica zijn door Dr. jur. L. SERRURIER voor een gedeelte in de door hem verspreide losse bladen gepubliceerd. Na Dr. SCHADENBERG's overlijden werd de geheele nagelaten anthropologische en ethnographische verzameling voor het Museum aangekocht (Zie ons Verslag van 1 Juni 1897—30 Sept. 1898 blz. 10—11). Rekent men bij deze aanwinsten nog eene groote, in 1886 te Parijs en eene even groote in 1891 in Nederland gekochte verzameling, zoo mag het Rijks Ethnographisch Museum zich thans wel in het bezit verheugen der grootste anthropologische en ethnographische verzameling (± 270 schedels en ± 1800 ethnogr. voorwerpen), die in eenig Europeesch Museum aanwezig is. Terwijl de bewerking van het anthropologisch gedeelte binnenkort het licht zal zien (G. A. KORZE: Crania ethnica philippinica. Haarlem, 1901. Zie ook ons Verslag van 1 Oct. 1898—30 Sept. 1899 blz. 1 & 5 en idem 1899—1900 blz. 7), zal van het ethnographische zoo spoedig doenlijk een beredeneerde catalogus worden bewerkt. Inmiddels zij op grond van de bovengenoemde publicaties en van het, ter onzer beschikking staande materiaal, met betrekking tot ons onderwerp het volgende medegedeeld.

Van de Ginaanen (In Dr. SCH.'s Ms. staat het zoo en niet Guinanen) werden door MEYER (Publ. VIII) vermeld hoofdbanden voor mannen (Pl. VI Fig. 1), baadjes voor mannen en vrouwen (Pl. VI Fig. 2 & 5), schaamteschorten voor vrouwen, tevens als kinderdraagdoek gebruikt (Pl. VI Fig. 3), en heupbanden der mannen, ook als hoofdbanden dienende (Pl. VI Fig. 4 & 6), van witte of bruine schors vervaardigd. Enkelen zijn met zwarte of gele plekken en lijnen versierd, anderen met

Omtrent het *foeja*-kloppen bij de Dajaks konden wij niet anders dan zeer onvolledige berichten verzamelen. Van de Dajaks aan den bovenloop der Mendawei (W. deel der Z. en O. Afdeeling) bericht de Heer VON GAFFRON[67]), dat mannen en vrouwen geheel in geklopte boomschors gekleed gaan, de mannen in schaamgordel, baadje en hoofddoek, de vrouwen in baadje en sarong. Dit bericht is van 1853.

Uitvoeriger is een bericht van den Zendeling THOMSON[68]), eveneens van 1853. „Men toonde hem hier (te Soengei téngah aan de Pawan-rivier, in het landschap Matan) de bewerking van de boomschors door de Dajaks als kleeding gedragen en door verschillende soorten van boomen opgeleverd. Wanneer de boom geveld is, wordt de schors in het rond geklopt en vervolgens afgeschild, daarna wordt de buitenbast van den binnenbast gescheiden en weggeworpen. De binnenbast wordt vervolgens aan de zon blootgesteld en na genoegzaam gedroogd te zijn, nogmaals geklopt en daarna in den vorm der verlangde kleedingstukken gebracht en met het sap eener zekere bes op verschillende wijzen geteekend, hetgeen geschiedt door drukken met gesneden blokken." Van uitloogen dus ook hier geen sprake. Of men den bast wel kloppen kan nadat hij in de zon gedroogd is, betwijfelen wij.

Een bericht van den civielen gezaghebber BANGERT[69]) van 1857 vermeldt van de

---

een benaaisel van geelachtige of groene draden in rechte lijnen, hetgeen aan de versiering der Dajaksche baadjes herinnert. Van allen bezit ook het Rijks Ethnographisch Museum voorbeelden (Serie 1183/303—314 & 327—341). —

Voor de Tingianen geeft M. de afbeelding en beschrijving van eene uit geklopte boomschors vervaardigde tasch (Pl. VIII Fig. 6), alsmede die van den, voor de bereiding gebezigden, op doorsnede vierkanten, aan twee zijden van dwarsgroeven voorzienen houten klopper (Pl. XIV Fig. 6). Dr. MEYER zegt hier dat onze kennis betr. de geographische verspreiding van dit gereedschap ook in het Indonesische gebied „noch sehr lückenhaft" is; daarin brengt thans deze arbeid eenige verandering. — Wanneer Dr. M. echter l. c. blz. 8 eveneens zegt: „die Kunst der Anfertigung derselben (Rindenstoffe) hat sich auf einigen polynesischen Inseln am höchsten entwickelt," zoo kunnen wij ons, naar hetgeen ons door de Heeren ADRIANI en KRUYT medegedeeld wordt, hiermede niet vereenigen. — Door Dr. SCH. verzameld, zijn van denzelfden stam alhier aanwezig hoofdbanden en heup- of schaamgordels; betr. den hoofdband uit bruine boomschors (Ser. 1183/68) merkt Dr. SCH. i. l. op: „Sie (die Kopfbinde) wird so umgebunden, dass die beiden Enden zu beiden Seiten ohrenartig in die Höhe stehen. Die Tingianen machen die Binden nicht selbst, sondern tauschen sie von den Isabelaleuten ein". Als Tingiaansche benaming van den, van de schors van *balete* (*Ficus indica L.*) vervaardigden, meestal voor hoofdbanden gebruikten stof vinden wij bij BLUMENTRITT (Verzeichnis philippinischer Sachwörter. Berlin, 1899, 4°) blz. 2 *arandong*, en voor den hoofdband zelf *ayabong;* terwijl SCH. in den catalogus zijner nagelaten verzameling voor hoofddoek en schaamgordel (Serie 1183/710) *baliti* als benaming opgeeft.

Van de Igorroten bezit het Museum van Dr. SCH., uit diens nagelaten verzameling, een grooten kinderdraagdoek (Ser. 1183/63); terwijl MEYER (Publ. VIII blz. 20) van eene uit schors vervaardigde tasch (732t) gewaagt. — Van de Igorroten van Pangassinan zegt BLUMENTRITT, in zijne bewerking der mededeelingen van den Missionaris P. Fr. MARIANO RODRIGUEZ (Mitth. K. K. geogr. Gesellschaft, Wien, 1900, blz. 87 e. v.) dat de minder gegoeden een schaamgordel van geklopte of gekookte boomschors dragen en dat wie geen hoed bezit, een hoofdband van boomschors gebruikt.

Van de inboorlingen der Batanes-eilanden, ten N. van Luzon, zijn in het Museum baadjes van witte en bruine boomschors aanwezig.

Van de Negritos zijn bij MEYER (Publ. IX) beschreven en afgebeeld: een lendenschort van de bruine schors van *Hibiscus tiliaceus*, een vrouwenschort misschien van dezelfde schors, maar bruinachtig grijs en een schaamgordel voor mannen, geelachtig wit, volgens de opgaaf van den verzamelaar van dezelfde schors. — Dr. SCHADENBERG zelf heeft bij een stuk bewerkte schors (Ser. 1183/84) aangeteekend dat deze van *Ficus indica* afkomstig is en voorts betr. het aandoen der schaamgordels door mannen het volgende: „sie ziehen sie zwischen den Beinen durch und befestigen sie durch Kreuzung an den Lenden."

Bij BLUMENTRITT, Verzeichnis etc. blz. 15, vinden wij betr. een voor de bereiding van boomschors dienend gereedschap ten slotte nog het volgende: *pakang*, ein Holzpfleck, mit dem die Tagalen Baumstämme entrinden." Wij vermoeden dat hier een klopper is bedoeld.]

[67]) Uitgegeven door Prof. PIJNAPPEL, B. K. I. 1859, bl. 325.

[68]) Aangehaald door Prof. VETH in „Borneo's Westerafdeeling", 1, 450.

[69]) Verslag der reis in de binnenwaarts gelegene streken van Doesoen Ilir door C. BANGERT. T. B. G. IX, 138, 152.

Dajaks aan de Mengkatib (ten W. van de Barito, Z. en O. Afd. van Borneo) dat „de mindere mannen een hoofddoek, *badjoe* en *tjawat* of gordel van geklopte boomschors" dragen en van de Dajaks van Sihong, die N. O. van hen wonen, deelt hij hetzelfde mee en voegt er bij „zelfs de vrouwen bezigen grootendeels dergelijke bedekking, uitgenomen de sarong, die uit vezels van planten is gevlochten."

Meer W.lijk aan de Sampit en Katingan-rivieren, wordt in de Bovenlanden ook *foeja* gedragen. „Mannen en vrouwen dragen *tjawats* van boombast", bericht de Heer W. J. M. MICHIELSEN, die de Dajaks aldaar in 1880 bezocht [70]) en 11 jaar vroeger naar het Posso-meer was geweest. Zijne opmerking „dat de Dajaks dezer streken in taal en zeden de treffendste overeenkomst vertoonen met de Alfoeren van het binnenland van Centraal-Celebes" is ongetwijfeld juist, al moet men deze uitspraak wat de taal betreft, *cum grano salis* opvatten.

Aan de Mampawa-rivier, ten Z. van Montrado, in de landschappen Melintan en Njawan, wordt volgens den Heer J. M. VAN BERCKEL door de mannen een schaamgordel gedragen en een buisje of kapje, door de vrouwen een schort „van uitgeklopte boomschors van den *tĕrap* of den *pudu*-boom" [71]). De eerste is weder de *Artocarpus Blumei* die ook op Celebes den bast voor *foeja* levert: de laatste is mij niet bekend. In HARDELAND's Woordenboek worden de boomen *lunok* en *njamo* als bastkleeding leverende opgegeven [72]).

Bij de Dajaks van Batang Loepar, op de grenzen van Sĕrawak en Borneo's W. Afdeeling, zag de Hr. GERLACH in 1881 „een stuk van meer dan 1 M². groot, dat de dikte en zachtheid had van bruin fluweel. In dien vorm wordt het dan ook als kleedingstuk gebezigd". De boombast verkrijgt dezen vorm door „langdurig kloppen". [73]) Deze mededeeling laat ons niet toe over de kwaliteit der bewerkte stof te oordeelen. Men maakt er voornamelijk schaamgordels van, voor mannen en vrouwen. De schors wordt genomen o. a. van de *mang* (*Mappa pruinosa*, bij FILET), *pengawan*, *merentang* en *tehalang*-boomen.

Deze laatste boom is dezelfde als die in het groote verzamelwerk van LING ROTH "The Natives of Sarawak and British North Borneo", II, 35—39, *tekalong* wordt genoemd. Hij deelt een bericht mede van HUGH LOW, aangaande de „Hill Dyaks", dat zij n. l. vaak door armoede gedwongen zijn hunne lendengordels te maken van den bast van *Artocarpus*-soorten en dat zij den bast van den *tekalong* ("the tree *kulit tekalong*") "pound until it become soft in texture" en er lichtbruine baadjes van maken. En van de Batang Loepar Dajaks zegt hij dat zij, bij gebrek aan katoenen schaamgordels, dekens en, vroeger, ook muskieten-gordijnen er van maakten. Van groote *tekalong*-boomen kan men bastreepen tot van 10 voet lengte verkrijgen.

SPENCER ST. JOHN zegt van de "Sea-Dyaks" dat "the bark they employ for caulking, is very tough and, beaten out, serves to make useful and comfortable coverlets, as well as waist-clothes and head-dresses".

Ook de *Antiaris toxicaria* (Daj. *ipoh*, Bar. *impo*, Mal. *ipuh*) wordt tot dit doel aangeplant; de bast wordt er niet afgeschild, dan een jaar nadat de boom is geveld, natuurlijk uit vrees voor het giftige sap.

---

[70]) T. B. G. XXVIII, 70, 71.
[71]) T. B. G. XXVI, 425 (1881).
[72]) Zie Noot 54 over 't Ngadjoe'sche *äwah*.
[73]) „Reis naar het Meergebied van den Kapoeas in Borneo's Westerafdeeling", door L. W. C. GERLACH. B. K. I. 1881, 301, 306.

Van de Moeroets is bij LING ROTH te lezen, dat zij den boombast bekloppen met een hamer met inkervingen; "this breaks up the harder tissures of the bark". De kleedingstukken worden verder genaaid met ananas-bladvezels.

De Hr. BURBRIDGE zegt van de Moeroets, dat zij den bast van *Artocarpus elastica* weeken en kloppen, hoewel ze zeer bedreven zijn in het weven der *lamba* (*Curculigo latifolia*)-vezels; soms worden er draden door het baadje heengeregen, om het sterker te maken.

In het rijk Sanggouw, aan den middelloop der Kapoeas-rivier worden naar het bericht van den Heer BAKKER (1884) badjoes en schaamgordels vervaardigd van *kapoewa*-bast [74]). En te Tjoepang, eveneens in het midden-stroomgebied van de Kapoeas, zag de Heer L. C. WESTENENK in 1895 „kunstig vervaardigde badjoes van uitgeklopte boombast en met figuren versierd van ingenaaid en verschillend gekleurd boombastgaren". [75])

Een bericht van 1896 over de Kindjin-Dajaks in het landschap Boelangan, het N. gedeelte der Z. en O. Afdeeling van Borneo, van de hand van den Hr. H. E. D. ENGELHARD [76]), meldt ons dat ook deze Dajaks geklopte boomschors dragen en wel van den *talun*-boom, n. l. buikgordel, schaamgordel, mouwvest (bij de meer gegoeden) voor de mannen „en een tot op den boezem wijd uitgesneden mouwvest" voor de vrouwen.

Omtrent de bereiding der boomschors bij de Dajaks zijn wij dus, door de aangehaalde berichten, slechts onvolledig ingelicht. Wellicht is zij zoo eenvoudig, dat geen der berichtgevers het de moeite waard heeft geacht er zijne aandacht aan te wijden; zelfs LING ROTH heeft in de talrijke door hem gebruikte werken geen enkel volledig bericht omtrent de bereiding der schors gevonden. *)

[74]) T. B. G. XXIX, 364. [75]) T. B. G. XXXIX, 325. [76]) T. B. G. XXXIX, 476.

*) [Van de voortbrengselen der *foeja*-industrie der volken van Borneo bezit het Rijks Ethn. Museum een zeer groot aantal uit verscheiden streken. Zoo bijv. uit Koetei lendenkleeden, *tjawat* of *kwing*, en baadjes, *hemoet* (Ser. 405/25, 614/81 enz.); uit de Doeson en Dajaklanden in eene, van wijlen den Controleur W. E. M. S. AERNOUT aangekochte groote verzameling, een lendendoek, *klambi njamoe hatoë*, (*hatoë* = man; dus lendendoek voor mannen) en een baadje, *ewah njamoe* (Ser. 781/26), beide van den bast van den *njamoe*-boom vervaardigd. In den door den verzamelaar gestelden Ms. catalogus dier verzameling lezen wij dat ook de vrouwen der Oloe-Ot bij den veldarbeid den hier bedoelden lendendoek dragen. Hij wordt tusschen de beenen doorgehaald, zoodat de schaamdeelen bedekt zijn, en daarna eenige malen om de lendenen gewonden, zoodat één slip vóór en een achter afhangt.

Uit Landak, Borneo's Wester Afd., zijn door den Heer M. C. SCHADEE de volgende, hiertoe behoorende voorwerpen geschonken:

1) Een, met benaaisels van dwarse strooken donker- of geelbruine boomschors versierd baadje, zonder mouwen, van bruine boomschors, *badjoe koetang*, dat te Menjoekei door vrouwen bij het schoonmaken der *ladangs* gedragen wordt (Ser. 894/25). De schors is afkomstig van den *trap*-boom (*terap* = *Artocarpus Blumei*, zie Cat. Bat. Tentoonst. 1893 blz. 249. — Kat. *torop*, Riouw-Mal. *tĕrap*, Balin. *teep*; DE CLERCQ i. l.; volgens v. D. TUUK, Kawi-Balin. Wdb. deel II blz. 561 *tĕep*. Afb. *Rumphius*, I pl. 34), en wordt *pantong*, *kapoeah* of *temberan* geheeten. Onversierde baadjes zonder mouwen heeten *badjoe poko*, versierde, zooals boven, *badjoe krétang* of *badjoe poko krétang*.

2) Een reiszak, *slipang*, (Ser. 894/27) van binnen door tusschenzetsels in tweeën verdeeld, dient voor het bergen van kleinigheden, potjes voor de ingredienten voor het betelkauwen enz.; vervaardigd door Bemajah- of Rantau-Dajaks.

3) Schaamgordel, *tjawat*; een lange strook geklopte boomschors (Ser. 894/29). Dit is volgens den Heer SCHADEE het eenige kleedingstuk der Menjoekei-Dajaks, dat soms ook uit een reep linnen wordt vervaardigd. Het wordt eerst een- of tweemalen om het middel als een gordel gebonden, waarna de uiteinden van achteren naar voren tusschen de beenen doorgetrokken worden en van voren tusschen en over den gordel heen gehaald, zoodat de beide uiteinden van voren vrij naar beneden hangen.

4) Deken, *koeboe pantong* (Ser. 894/28); van roodbruine, geklopte boomschors, *pantong*.

Deze voorbeelden mogen voldoende zijn om aan te toonen voor welke voorwerpen door de inboorlingen van Borneo van bereide schors gebruik wordt gemaakt, nml. voor schaamschorten, baadjes, zakken en dekens, die meestal van bruine, soms ook van witte schors worden vervaardigd; dikwijls zijn de baadjes met benaaisels van draden, reepen boomschors, katoen of wol versierd, en wel op eene wijze die een hoogen dunk van de versieringskunst der Dajaks geeft en, gelijk het gebruik van schelpplaten, tanden en zoo menig

Op Sumatra is tot voor korten tijd nog *foeja* gedragen door de Bataks. Het bericht van Burton en Ward, in 1824 door Raffles uitgezonden om het binnenland van

---

ander moment aan een zekere verwantschap met Melanesische volken doet denken. Soms is de schors ook gekleurd, roodbruin door de schors te bestrijken met de harsachtige en sappige bast van den *tampoei*-boom, *Hedycarpus malayanus* Jack., of grijszwart door een aftreksel van de bladeren van den *kajoe-majam* of den *kajoe pengerawan*, zooals wij leeren uit de Ms. toelichting op een aantal door den Controleur I. P. J. Barth in 1893 aan het Museum geschenken kleedingstukken, deel uitmakende van de, door wijlen den Resident S. W. Tromp bijeengebrachte verzameling van voorwerpen van verschillende Dajakstammen in West-Borneo (Ser. 959). In hetzelfde stuk vinden wij aangaande de bewerking van boomschors het volgende vermeld:

„— — — Aldus bewerkte boombast heet in het algemeen *„kapoeah"* en is afkomstig van een bepaalde „soort boomen, t. w. de *kajoe kapoeok*, *kajoe ipoeh* (*Antiaris toxicaria*), *kajoe engkaras*, *kajoe koendong* en „de *kajoe karak* (benaming der Kwalang-Hir Dajaks). — — — — — — — Men kapt den stam ter gewilde lengte „en verwarmt hem boven vuur (zulks nadat men hem tot aan het hout van een overlangsche insnijding „heeft voorzien) tot schors en bast loslaten. Men maakt vervolgens een dwarse insnijding in den bast (d. i. „aan den binnenkant) en trekt deze van den schors. Door kloppen met een rond stuk hout van ijzerhout, „krijgt de bast de gewilde lengte, breedte en dikte. Er wordt slechts aan ééne zijde van den bast geklopt, „n.l. die naar den kant van het hout toegekeerd was, deze zijde wordt dan ook het fijnst, terwijl de zijde „die naar den schors toegekeerd was en bij het bekloppen beneden blijft, iets ruwer blijft."

„Vandaar dat men twee zulke stukken neemt, met de ruwe zijde tegen elkaar legt en opnieuw beklopt, „totdat alles een gelijkmatig en samenhangend geheel wordt. Daarna doopt men het kleed in een aftreksel „van zure vruchten of bladeren, wascht het uit en hangt het te drogen."

„Een andere manier van bewerking is deze: De schors wordt, nadat de stam geveld is, in het rond „geklopt en afgeschild, waarna schors en bast gescheiden worden. Nadat door kloppen de bast de gewenschte „lengte, breedte en dikte verkregen heeft (zoo noodig ook dubbel) wascht men hem in water en hangt „hem te drogen. Op deze wijze krijgt men evenwel alleen van den *kajoe ipoh* en *engkaras* witte boombast, „terwijl van de drie andere boomsoorten men slechts volgens de eerstgenoemde bewerking witte boombast „verkrijgt en anders bruine of bruinroode."

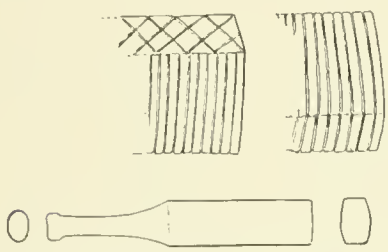

Fig. 2. (781/277) 1/6.

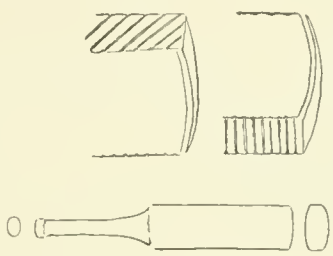

Fig. 3. (781/276) 1/6.

Van het klopwerktuig zijn in de verz. Aernout twee, van hard bruin hout vervaardigde, hiernevens, Fig. 2 & 3, afgebeelde exemplaren aanwezig, *pantoen njamoe* (Ser. 781/276—277); de afbeelding doet een verdere toelichting overbodig zijn.

Het bovenstaande is hetgeen, wat het materiaal in het R. E. M. en de Inventaris-bescheiden omtrent ons onderwerp te leeren geven. Nu nog eenige mededeelingen uit de litteratuur.

Zelden is onze kennis der zeden en gewoonten van een gedeelte der inboorlingen van Borneo door een onderzoeker in zoodanige mate vermeerderd geworden als door Dr. A. W. Nieuwenhuis! Toen wij het hier te lande (door een ethnograaf?) vervaardigde register op diens werk „In Centraal Borneo" met betrekking tot de woorden „boombast, boombastbewerking en boombastkleeding raadpleegden, vonden wij dat die daarin geheel en al ontbraken! Wij konden echter niet gelooven dat een onderzoeker, die bij zijne nasporingen op ethnographisch gebied, anders zoo grooten aanleg had getoond, over dit onderwerp niets zou medegedeeld hebben en bewandelden derhalve een anderen weg. Wij onderzochten alle plaatsen die in het register onder het hoofd „Kleeding" waren vermeld en vonden inderdaad op die wijze eene reeks hoogst belangrijke mededeelingen, die wij hier laten volgen.

In deel I vinden wij bij de bespreking der kleeding van de Kajans aan den Mendalam op blz. 120 het volgende:

„De kleeding vervaardigt men tegenwoordig, voor zoover die van doek is, uit katoen van Europeesch „maaksel, dat door Maleische en Chineesche kooplui wordt aangevoerd, of van boomschors, die dun „en murw geklopt en daarna in stroomend rivierwater van alle weeke deelen bevrijd wordt";

en voorts eenige regels verder de interessante mededeeling:

„Gedurende den rouw is het slechts geoorloofd kleederen te dragen van boomschors."

Op bldz. 121 komt het volgende voor:

„Tegenwoordig geniet wit, blauw of rood katoen de voorkeur voor het gebruik als lendedoek, maar „zoodra de veldarbeid een sterker kleedingstuk vereischt, heeft de boomschors de voorkeur. De grootere „weerstand van de laatste stof moet de voornaamste reden uitmaken, waarom ze nog niet geheel door de „zooveel aangenamer katoentjes is vervangen." —

Op blz. 278 treffen wij het volgende aardige verhaal van een geimproviseerd *foeja*-kloppen door een tot het volk der Bĕkĕtan's behoorenden begeleider van Dr. N.:

Tapanoeli te verkennen, dat „de geringeren om het hoofd doorgaans een band van

---

„Onze fraai getatoeneerde Gănilang, de Běkětan, gaf ons een kijkje hoe men zich boombastkleederen „maakt. Hij wenschte zijn katoenen lendedoek te sparen tegen het voortdurend nat worden in de stroom-„versnellingen en watervallen, zocht daarom een hem bekende soort van boom, ontdeed dien ter lengte „van 4 M. van zijn schors en begon deze met zijn mandau-mesje in tweeën te splijten, wat na het begin „gemakkelijk genoeg ging. Daardoor scheidde hij schors en bast van elkander, welke eerste nu verder in „bewerking kwam. Het was een 4 M. lange, 3 dM. breede en 1 à 1½ cM. dikke witte strook, welke hij „zoo goed mogelijk, eerst aan het eene en daarna ook aan het andere einde, oprolde en met een van „inkervingen voorzien stuk hout murw begon te kloppen. Het daarna stijver en stijver oprollende, slaagde „hij er in, de vezelbundels uit elkaar te doen wijken, en de rol daardoor breeder te maken. Om de strook „over de geheele lengte te treffen, rolde hij haar anders op en zoo verkreeg hij na eenige uren een 8 dM. „breede en 4 dM. lange dunne, buigzame lap, waaruit onder het kloppen bijna alle weekere deelen ver-„wijderd waren. Dien nacht lag deze aan een boom gebonden in het sterk stroomende water, waardoor „het overige er uit spoelde en na droging vormde het een lichtbruin kleedingstuk. Mits van een goede „soort afkomstig, kunnen zulke kleederen maanden lang gedragen worden."

In Deel II zegt Dr. N. op blz. 6 over een jongen, van den stam der Pnihings, sprekende:

„Hij droeg het kostuum der Bahau's in het algemeen: een langen lichtbruinen lendedoek van boom-„schors en een breeden, witten hoofddoek van dezelfde stof"; — — —

en op bldz. 19 van dezen stam in 't algemeen:

„In tatouage of kleederdracht verschilden zij weinig van onze koelies, slechts droegen zij meer boom-„schorskleeding wegens de kostbaarheid van katoen hier."

Op blz. 137 vinden wij onder de kleeding der Kajans ook „een helder witten hoofddoek van boomschors" vermeld.

Van buitengewoon groot belang is de zeer nauwkeurige beschrijving van de bewerking van boomschors op blz. 282/83, die wij hier laten volgen:

„Naast de geweven inheemsche kleeding speelt die uit boomschors vervaardigd een groote rol en het „is belangwekkend om te zien, welk een verscheidenheid van soorten boomschors voor dit doel gebruikt „kunnen worden. De Kajans kennen:

„1. *Njamau tatjem* (Antiaris toxicaria), 2. *Njamau kěhān*, 3e *Njamau sikěn*, 4. *Njamau kělŭp*, 5. *Njamau tekoenoi*, 6. *Njamau asāng*, 7. *Njamau poero*, 8. *Njamau awang katě*, 9. *Njamau ajoen*, 10. *Njamau tahāb*.

„Van deze zijn nº. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9 en 10 zeer groote woudboomen, terwijl 5 en 8 niet meer dan „2 dM. middellijn bereiken en dus slechts smalle reepen schors kunnen leveren. In eigenschappen is deze „schors ook zeer verschillend; voereerst „zijn nº. 1 en nº. 8 zeer wit na de bewer-„king, daarbij sterk en dus voor kleeding „zeer gezocht.

„De overige zijn alle bruin na de onder-„gane bewerkingen van kloppen, uitspoe-„len en drogen, maar bieden in sterkte „en grofheid van vezel een groot onder-„scheid aan. Zoo is *njamau sikěn* zeer „gezocht voor grof weefsel en zoo sterk „van vezel, dat het evenals *tengang* uitge-„plozen en tot touw gedraaid wordt, dat „uitmunt door duurzaamheid.

„Kleeding van boomschors dient bij „deze Kajans niet alleen voor veld-„arbeid, maar is ook zeer gewild voor „fraaie kleedingstukken, die met verschil-„lend gekleurd katoen bewerkt, er soms „aangenaam voor het oog uitzien."

Ten slotte wordt op blz. 303/4 betreffende de Kenja's het volgende vermeld:

„Ook deze waren uitsluitend in have-„loeze boomschorskleeding, waarvan hun-„ne werkzaamheid in de bosschen treu-„wens voldoende verklaring gaf."

Tot zoover de mededeelingen omtrent de bereiding en het gebruik van boomschors. Een bijzonder gelukkig toeval stelt ons in staat ook het klopwerktuig, *toang njamau*, der Kajans aan de Boven Mahakan hier, Fig. 4 & 5, aftebeelden. Juist terwijl wij ons met deze aanvullingen onledig

Fig. 4. 1/5

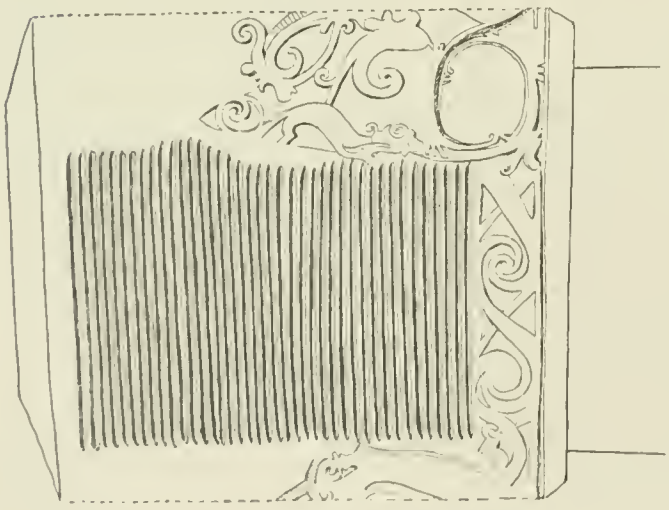

Fig. 5. De versiering van Fig. 4 uitgerold. 1/3

stroo of bast" dragen [77]), evenals dat van Mr. Henny, die in 1858 de landschappen Si Gompoelon en Si Lindoeng bezocht en vertelt dat aldaar „de geringe man slechts een stuk geklopte boomschors" als kleeding draagt [78]), zijn thans natuurlijk verouderd. De Bataks dragen nu geweven goederen, 't zij eigen, 't zij ingevoerd fabrikaat. *)

Vermeldenswaard is een bericht van den Heer H. Ris, over de Bataks van Klein-Mandeling, die geen boomschors meer als kleedingstof gebruiken. [79]) Sprekende over de huizen van hoofden en aanzienlijken, zegt hij: „de vloer is met rotan-, dan wel met zoogenaamde Batak-matten bedekt. De laatsten worden vervaardigd van geklopte boomschors en rotan, ruitsgewijze door elkaar gevlochten; deze matten zijn zeer sterk en zien er aardig uit." **)

Onder de Loeboe's in 't Z. O. van Mandeling is de dracht van *foeja* ook niet meer algemeen. De Heer C. A. van Ophuysen schreef in 1883: „Hunne kleeding was zeer eenvoudig: een stukje boomschors of een halve klapperdop voor de mannen, een 2 à 3 palm breed stuk boomschors voor de vrouwen. Tegenwoordig beginnen zij zich te kleeden zooals de Mandelingers. [80]) Hetzelfde vertelt ook de Heer P. A. L. E. van Dijk [81]) van de Loeboe's: „Kleederen uit boomschors vervaardigd ziet men zelden of in het geheel niet meer." ***)

De Sakei's van Sumatra, aan den bovenloop der Mandau en in het daaraan grenzende Rokan-gebied, tot aan Siak, houden meestal in de bosschen verblijf en kleeden

---

Fig. 6. 1/9

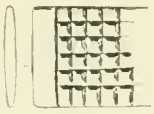

Fig. 6*a*. Gedeelte van het oppervlak, vergroot.

houden, bereikt ons de door Dr. Nieuwenhuis op diens, in opdracht der Indische Regeering gedane tweede (Commissie-) reis naar Centraal Borneo, Mei 1898—December 1900 (zie Bulletin N°. 37 der Mij ter bevordering van het natuurk. onderzoek der Nederl. Koloniën) bijeengebrachte verzameling, waartoe dit voorwerp, dat in Februari 1899 verkregen werd, behoort. Slechts aan eenen kant is deze klopper, welks oppervlak uiteengerold in Fig. 5 is afgebeeld, van dwarse groeven voorzien, terwijl de overige ruimte met snijwerk is versierd, waarvoor de hond als motief heeft gediend, zooals, naar wij vermeenen te weten, door Dr. N. voor het eerst werd aangetoond. — Een tweeden vorm, Fig. 6, schijnt een in dezelfde bezending zonder etiket aanwezig bevonden voorwerp, dat wij hier eveneens afbeelden, voor te stellen; het grootste gedeelte der eene zijde, Fig. 6*a*, is van elkaar kruisende groeven voorzien.

Door de vorenstaande mededeelingen hebben wij dus ook betr. de bereiding van boomschors bij de Dajaks een meer volledig beeld verkregen.]

[77]) B. K. I. 1856, 285. [78]) T. B. G. XVII, 17.

*) [In het Rijks Ethn. Museum worden, door den Oud-Assistent-Resident van Tapanoeli (Bataklanden) M. J. H. van Oppen verzameld, de volgende kleedingstukken der Bataks bewaard: baadje, broek en lendenschort of deken (Ser. 450/12, 14 & 13). In zijne, 's Gravenhage 1 Juli 1884 gedateerde, bij het Museum berustende aanteekeningen op de, door hem veel vroeger verzamelde en toen aan het Museum overgedane verzameling, vinden wij het volgende: „Bataksche baadjes of kleedingstukken zijn mede van „boomschors vervaardigd en vindt men doorgaans door den Batak gedragen als hij in het bosch of op het „land werkzaam is, aldus niet wanneer hij zich elders of in het dorp vertoont, dan draagt hij dekking die „veelal naar gewoon tapijtgoed gelijkt."

Misschien is het overbodig, daaraan te herinneren dat de Bataksche *poestaha's* of wichelboeken eveneens op boombast zijn geschreven.]

[79]) B. K. I. 1896, 463.

**) [Van de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1878 afkomstig, berusten van hier in het R. E. M. vijf lenden- of heupgordels van boomschors (Ser. 300/853—57).]

[80]) T. B. G. XXIX, 97. [81]) B. K. I. 1884, 156.

***) [De door „Dames in Nederl. Indië" aan Hare Maj. de Koningin geschonken, in April 1894 in den Haag tentoongestelde en daarna, vanwege H. M. de Koningin-Regentes in het R. E. M. gedeponeerde verzameling poppen, ter voorstelling der kleederdrachten in Ned. Indië, bevat twee poppen (Ser. 1108/245—246) voorstellende een man en eene vrouw in boomschors gekleed, uit de onderafd. Groot Mandeling, (Res. Tapanoeli), waarvan hierachter, Fig. 7 & 8, eene afbeelding wordt gegeven (Zie den „Catalogus der Tentoonstelling van Kleederdrachten", Leiden, E. J. Brill, 1894, blz. 25).]

zich ook nog in boomschors. „Hun gewone kleeding bestaat voor de mannen uit de *tjawat* en voor de vrouwen uit een soort van rokje, beide van de geklopte bast van den *pohon tjerep* vervaardigd." [82])

Loeboes in boomschors gekleed.

Fig. 7. Man. (Ser. 1108/245).

Fig 8. Vrouw. (Ser. 1108/246).

Van de bewoners van Soeka Negri, ten Z. O. van het meer Ranau, in de afd. Kroë der Res. Benkoelen, vermeldt de Hr. J. S. G. Gramberg (1864): „De bevolking gebruikt, om zich tegen de vinnige nachtkoude te beschutten geen wollen of katoenen dekens, doch dekt zich met vellen uit geklopte boomschors vervaardigd. Deze beantwoorden zeer goed aan het doel." [83]). Hetzelfde dus wat de bewoners van 't Centraal-gebergte van Midden-Celebes doen. *)

[82]) Hijmans van Anrooij: „Nota omtrent het rijk van Siak", gedrukt in 1885, in T. B. G. XXX, 349.
[83]) T. B. G. XV, 468.
*) [Gelukkig zijn wij in staat ook dit bericht uit Benkoelen op de meest gewenschte wijze aantevullen.

Vooreerst heeft de Heer O. L. Helfrich, tijdens zijn verblijf als „Controleur" in de afdeelingen Manna, Seloema en de Ommelanden van Benkoelen in 1892 eene groote verzameling bijeengebracht en aan het R. E. M. ten geschenke gegeven, waarvan eene beschrijving als Ser. 939 in de voormelde losse bladen werd gepubliceerd. In deze verzameling bevindt zich o. m. eene van bruine boomschors vervaardigde muts, *kĕkando'aq* (nº. 29) en eene deken, *sapot lantong* (nº. 60) uit hetzelfde materiaal, beiden uit de afdeeling Manna. Betreffende de eerste wordt o. a. in de boven aangehaalde beschrijving vermeld dat zij daags na het huwelijk door de echtgenoote bij den stam der *Soembaj anaq boeloch telang* wordt gedragen, wanneer zij naar het bosch gaat om varens, *pakoe*, te zoeken, die als toespijs, *goelaj*, moeten dienen, bij het eerste maal dat zij haren echtgenoot bereidt. Aangaande de dekens merkt de Heer H. op dat deze slechts nog zelden in gebruik waren en van den bast van de in het wild groeiende *tĕgrap* vervaardigd werden. Tevens vinden wij in deze verzameling ook het klopwerktuig, *pĕgrikaj* (in het Pasemasch) onder nº. 25, dat op blz. 173, Fig. 9, wordt afgebeeld en van de hardste houtsoorten vervaardigd wordt, voor de bereiding van den bast van de *batang tegrap* tot stof voor kleedingstukken *kain*, *badjoe* enz.

Meer dan op Sumatra zelf, wordt nog *foeja* gedragen op de eilanden der W.-kust. Van de Mentawei-eilanden, door den Heer H. A. Mess in 1869 bezocht, schrijft deze:

Fig. 9. (Ser. 939/25) 1/6

In de Notulen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Dl. XXVII (1889), zijn in Bijlage I door den Heer Helfrich eenige mededeelingen gedaan omtrent de kleederdrachten in de afdeeling Soloema, waarin op bladz. II het volgende voorkomt:

„In plaats van geweven baadjes en hoofddoeken gebruikt de „Serawaier en de Pasémaher, bewoners der hier voren ge„noemde afdeelingen, ook wel die kleedingstukken van boomschors vervaardigd; de *gitar* wordt dan „meestentijds vervangen door een hoofdbedekking van boomschors of van de *ketoeto*. De *badjoe*, *kain*, „*tengkoeloek* bij feestelijke gelegenheden gedragen, onderscheiden zich alleen door een fijner weefsel."

Voorts wordt op bladz. IV het volgende gezegd:

„Minder algemeen is het dragen van kleedingstukken uit boomschors vervaardigd; de schors is afkomstig „van den *terap*-boom (*Artocarpus elastica* Rwdt.; Filet N°. 8551) of den *kakeloei;* de *terap*-boom komt in „uiterlijk 't meest den broodboom nabij. Nadat de takken of stammen zijn gekapt (*tebang*) wordt de buiten„schors (*bawak mati*) met een mes afgeschrapt (*alit*) en de vezelige binnenschors (*bawak*), zoodra ze bloot„komt, met een rond stuk hout (*penggoegoor*), waarin dwarse voren gesneden zijn, geklopt totdat de vezels „goed los en buigzaam worden. De schors wordt daarop van den tak of stam afgenomen, na eene snede in „de lengte over de schors te hebben gegeven, in stroomend water afgespoeld en vervolgens in den wind „gedroogd. De alsdan verkregen lappen worden tot kleedingstukken gesneden of geknipt; aanhechting der „deelen heeft plaats met grof gesponnen draad, dat men met een laag was bedekt."

„De bereiding der schors en het vervaardigen van een en ander is uitsluitend het werk van mannen; „zij geschiedt in het bosch of in de *doeson*."

„Volgens den Oeloenees is de beste tijd om den boom te kappen en de schors te bereiden tusschen „den 8en en 20en dag van de maand, aangezien dan de binnenschors los om het hout zit."

„Ook dekens vervaardigt men van boomschors".

Aan deze vermeerdering onzer kennis der *foeja*-bereiding op Sumatra door den Heer Helfrich, kunnen wij nog een aantal feiten toevoegen, die eveneens te danken zijn aan mededeelingen van Bestuurs-Ambtenaren in Nederl. Indië ter begeleiding van voorwerpen, ingezonden op de Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling te Amsterdam in 1883. Ten allen tijde zal deze, wegens de uitmuntende wijze, waarop zij Land en Volk van Nederl. Indië te aanschouwen gaf, als een „*Monumentum aere perennius*" voor Nederland beschouwd moeten worden, evenals zij in den, een standaardwerk zijnden, door wijlen Prof. P. J. Veth geredigeerden Catalogus belichaamd is. Geen der volgende tentoonstellingen waar Nederl. Indië vertegenwoordigd was, noch die te Parijs in 1889, of die te Antwerpen in 1894 of te Brussel in 1897 en evenmin die te Parijs in 1900, waarvan zooveel ophef werd gemaakt en waar slechts de Archaeologie betrekkelijk goed voor den dag kwam, heeft een zoo goed beeld gegeven, van de kleurenschakeering in de kultuur der volken van Nederl. Indië, dier verrukkelijk schoone eilandenwereld, of om een woord van Multatuli te gebruiken, van „Insulinde dat zich daar slingert om den evenaar als een gordel van smaragd".

Gelukkig dan ook dat na sluiting dier tentoonstelling, dank zij de goedgunstige beschikking van den toenmaligen Minister van Koloniën F. G. van Bloemen-Waanders, in de eerste plaats het Rijks Ethnogr. Museum bedeeld werd met alle, aldaar ontbrekende tentoongestelde voorwerpen, en dat alle door de Ambtenaren der N. Ind. Regeering, ter begeleiding hunner inzendingen gestelde bescheiden bij het Museum gedeponeerd werden.

Een en ander verdient zeker den naam van eene daad, getuigende van het goed begrip der „behoeften der wetenschap" en wij kunnen niet nalaten, te reproduceeren, hetgeen wijlen Dr. Serrurier op blz. 64 van zijn jaarverslag over 1883/84 dienaangaande zegt:

„Ik ben aan het einde van mijn uit den aard der zaak zeer oppervlakkig en beknopt overzicht van de „onder mijne berusting zich bevindende bescheiden. Het is opmerkelijk met hoeveel ernst en toewijding „de verschillende Regeeringsambtenaren hunne taak hebben vervuld; en ik acht mij als bewaarder dier „bescheiden verplicht de verzekering te geven, dat de stellers de vruchten van hunnen arbeid niet zullen „zien begraven in een archief, maar dat ik mij zal beijveren de belangrijke gegevens, die zij voor de „ethnographie van Nederlandsch-Indië bijeenbrachten, te doen strekken ten nutte der wetenschap, hetzij „door zelf het een en ander daaruit te publiceeren, hetzij door anderen daartoe op te wekken.

„Wat de Koloniale Tentoonstelling voor den ethnograaf zoo bijzonder aantrekkelijk maakte, was, dat „in het algemeen geene prachtige en zeldzame voorwerpen werden ingezonden, die een enkele maal worden „voortgebracht, maar dat men in Indië blijkbaar is doordrongen geweest van de „noodzakelijkheid, om die voorwerpen ter tentoonstelling in te zenden, waarvan „de gemeene man gewoon is zich te bedienen; zoodanige voorwerpen alleen geven „ons een denkbeeld van het volksleven." . . . . . .

„Het is zeer te betreuren, dat de uit Indië naar Amsterdam gezonden wetenschappelijke schatten, „aldaar niet tot hun volle recht zijn gekomen; vooreerst voor de inzenders — Regeeringsambtenaren en parti-

„Ofschoon bijna elkeen in het bezit is van een paar vadem ongebleekt of zwart katoen, bestaat de kleeding van den man uit niets anders dan een reep zachtgeklopte schors van

„ambtenaren — die zich zooveel moeite hebben gegeven en zoo ernstig hunne taak hebben opgevat: ten „andere voor den Hoogleeraar Dr. P. J. Veth en diens medewerkers aan den Catalogus, die een boekwerk „van blijvende waarde hebben in het leven geroepen; en eindelijk voor de buitenlandsche beoefenaars der „ethnographie, die met het schetsboek in de hand de tafels en tropeën zijn rondgegaan, en in den waan „verkeerden volkomen vertrouwbare gegevens te verzamelen!" . . . . . .

. . . . . .

Wanneer Dr. Serrurier zich hier beklaagt dat die tentoonstelling niet grooter nut voor de wetenschap heeft opgeleverd en dit wijt aan het semi-officieele karakter wat deze droeg, en dat tengevolge daarvan de Directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum geen deel had aan de organisatie, zoo zijn wij geneigd, naar hetgeen ook wij in den laatsten tijd hebben geleerd, hem volkomen gelijk te geven.

Tot eene publicatie der inventarisbescheiden, waarvan wij voor dit opstel nog van meer dan een gebruik moeten maken, is Dr. Serrurier nooit gekomen; eene poging om hulp te verkrijgen voor dit doel, door ons gedaan langs eenen weg die ons als daarvoor in de eerste plaats aangewezen toescheen, werd niet met goed gevolg bekroond. — — —

Thans achten wij ons verplicht den inhoud dezer hoogst belangrijke bescheiden, nadat Dr. Serrurier reeds van één voor zijn werk over de Wajang gebruik heeft gemaakt, geleidelijk vruchten voor de volkenkunde, ook door anderen, te doen dragen.

Uit de Residentie Benkoelen zijn, van de Tentoonstelling te Amsterdam afkomstig, in het R. E. M. van kleedingstukken uit boomschors aanwezig een hoofddoek, een *selendang*, een broek, *seroewal*, 2 buisjes en een rok of *sarong* (Serie 370 N°. 2444, 2454, 2457—59), alle uit de afdeeling Mokko-Mokko. (Zie Catalogus der afd. Nederl. Koloniën der Intern. Tentoonstelling te Amsterdam 1883, Groep II blz. 38 N°. 103/30 en 31 *a—d*).

In het, bij de betreffende inzending behoorende Inventarisstuk wordt door den steller, Asp. Controleur G. F. W. van Emmerik, aangaande den hoofddoek, *desta koelit kajoe* medegedeeld, dat die destijds slechts nog weinig in gebruik was en 25 centen kostte; de *sarong* of rok werd slechts door ongehuwde vrouwen gedragen, slendang en broek bij den veldarbeid en het buisje door behoeftige inlanders. — — Bij een baadje uit de afd. Kroë (Zie Cat. Kol. Tentoonst. l. c. N°. 103/20) Ser. 370/2444, teekent de Heer J. P. Th. van Nunen, Kontroleur der 1e kl., aan, dat dit vroeger de algemeene dracht der bergbewoners was, welke dracht echter sterk verminderde en dat de prijs *f* 0.20 bedroeg. — Bovendien bezit het R. E. M. twee baadjes uit bruine boomschors, afkomstig uit de, tot de Res. Lampongsche districten behoorende afd. Semangka, grensstreken van Lima, Kroë (Ser. 866 6—7). — Ook uit de Ommelanden van Benkoelen werd door Dr. D. W. Horst in zijne begeleidende nota het gebruik van baadjes van de schors van den *trok-*(?) boom geconstateerd. Uit de afd. Lais bezit het Museum een *„kain tantoeng* van den bast van den *ipoeh*-boom (Ser. 657/23), als geschenk van den Heer W. N. P. R. van Beusechem, in 1887 Controleur dier afdeeling.

Wat de Resid. Palembang aangaat, zoo leeren wij uit het uitmuntende werk over de, door het Nederl. Aardrksk. Genootschap naar Midden-Sumatra uitgezonden expeditie, 3e deel „Volksbeschrijving en Taal", 1e gedeelte 1e afd. blz. 14, dat vele vrouwen in het landschap Lebong „als materiaal „voor de dagelijksche kleeding bij het werk een soort van boomschors gebruiken, die in tegenstelling met „hetgeen wij ons gewoonlijk van deze stof voorstellen, buigzaam is en vooral na eenig gebruik zeer zacht „wordt. Terwijl de Koeboe-vrouwen alleen een lange strook boomschors om het middel slaan, van „achteren tusschen de beenen doorhalen en van voren met een slip doen afhangen, vervaardigt de „Lebongsche vrouw van deze grondstof een *badjoe*, een *kain pandjang* en een hoofddoek."

„Ook in de XII Kotà troffen wij lappen van boomschors aan, tot dit doel gebruikt. Vele Suma-„traansche boomen hebben een bast die zich tot kleeding laat verwerken, maar 't meest algemeen wordt „die van den *bonoet-*, *taroq-* en *ipoew*-boom gebezigd. Door lang kloppen verkrijgt de stof de noodige buig-„zaamheid, waarna zij in de zon wordt gedroogd. Tot onze collectie behooren een stuk boombast van de „*taroq*-boom, dat gediend heeft als hangmat voor het vervoeren van een zieke, en een lap schors van den „*ipoew*-boom en wel van een niet-vergiftigde soort (misschien *Antiaris innoxia* Bl., indien althans deze „soort ook op Sumatra voorkomt) die door een Maleier in de XII Kotà tot deken en tot transporteeren „van rijst gebruikt werd."

Uit het vorenstaande blijkt dat ook in de tot de Padangsche Bovenlanden (Sumatra's Westkust) behoorende XII Kotà van boomschors voor kleeding gebruik wordt gemaakt. De Latijnsche benamingen van de *bonoet-* en *taroq*-boom zijn met behulp van Filet, 2e druk, niet met zekerheid vast te stellen; de eerste is misschien eene *Urostigma*, terwijl onder den tweeden naam waarschijnlijk de *Artocarpus incisa* L. (Filet N°. 8416 = *tarok* de Clercq i. l.) schuilt. De *Antiaris innoxia* Bl. komt volgens Filet, 2e dr. N°. 3044, inderdaad op Sumatra voor.

Op bldz. 21 van het bovenaangehaalde werk wordt van een hoofddoek van boomschors, die door de mannen bij de Koeboe's, en in Lebong bij den arbeid, wordt gedragen, gewaagd; op blz. 24 nog eens over den gordel der Koeboe's gesproken, van welke dracht Pl. XXIV Fig. 13 in den, bij het werk behoorenden „Ethnograph. Atlas van Midden-Sumatra" eene zeer aanschouwelijke voorstelling geeft. Op Pl. XVIII Fig. 1 is eene vrouwenbuis, en Fig. 2 eene mannenbuis afgebeeld; beide stukken worden thans, gelijk de geheele verzameling der bedoelde expeditie, in het R. E. M. bewaard (Ser. 268/2 & 27).

den *tarap*-boom, ter lengte van ongeveer twee vadem en ter breedte van een span." En van de lijkbezorging meldt hij: „Zoodra één hunner den laatsten snik gegeven heeft, haast men zich het lijk in een stuk katoen, of wanneer de voorraad zulks niet toelaat, in eenige aan elkaar gehechte reepen boombast van den *tarap* te wikkelen".[84] Van hetzelfde volk zegt ALFRED MAASS: „De kleeding dezer eilanders bestaat voor de mannen uit een lendenlap van boomschors. Deze wordt bereid uit de zeer vezelrijke schors van den *baiko*-boom, Mal. *tarok*, door met een hamer er op te kloppen en veelvuldige wasschingen om het kleverige sap uit te loogen. Dan wordt de schors in de zon gedroogd."[85] *)

En van Enggano vertelt de Heer WALLAND (1863): „De mannen gaan geheel naakt, de vrouwen dragen alleen een *poear*-blad vóór en achter het lijf, aan een band van 1½ duim breedte, van rotan en boomschors met figuren gevlochten. Alleen bij regenachtig weder dragen de vrouwen buiten's huis of in het veld buisjes van boomschors, waarbij echter het onderlijf geheel onbedekt blijft."[86] Van deze boomschorsbaadjes wordt ook eenige bladzijden vroeger, in een legende, gesproken.

Een bericht van 1866, afkomstig van den toenmaligen assistent-resident van Benkoelen vermeldt van de Engganoërs: „De vrouwen gaan min of meer gekleed, velen reeds met sarongs en baadjes, 't zij van katoen of van geklopte boomschors."[87] Dat de *foeja*-industrie zich op een eiland als dit niet zeer heeft kunnen ontwikkelen, ligt voor de hand. **)

Van geklopte boomschors op Bangka spreekt de Heer ZONDERVAN niet in zijne uit-

---

Van de Amsterdamsche tentoonstelling ontving het R. E. M., uit de Res. Palembang afkomstig, de volgende uit boomschors vervaardigde kleedingstukken: muts, buis, lange broek, sarong (Ser. 370, 2849, 2864, 2865 & 2875; in den Cat. dier Tentoonst. vermeld in de 2e Groep, 9e Kl. blz. 41). Omtrent een deken van boomschors, en de pas genoemde kleedingstukken uit de afd. Komering Oeloe, vermeldt de inzender, de Kontroleur E. L. VAN ROUVEROY VAN NIEUWAAL, dat die alleen in de Kisam (district) in gebruik zijn, en de hoofddoek slechts bij veldarbeid.

Ten slotte vinden wij met betrekking tot Atjeh nog eene hoogst interessante mededeeling in Dr. C. SNOUCK HURGRONJE's belangrijk werk „De Atjehers", deel I, blz. 28:

„De Benedenlanders zijn meerendeels gewoon baadjes (*badjëë*) te dragen, namelijk de *badjëë Atjeh* (1) „met nauwe lange mouwen — — —"

en dan volgt in de noot 1:

„Gewoonlijk van laken (*thoekaleuët*) of andere Europeesche stoffen, die alle met den naam van *koelët „kajëë* (boombast) bestempeld worden".

Het is duidelijk dat hier onder den naam eene herinnering aan lang vervlogen tijden schuilt.]

[84]) T. B. G. XXVI, 82, 93.

[85]) Tijdschrift voor Ned. Indie, 1898, bl. 541: „Eene reis naar de Mentawei-eilanden", vert. v. C. SPAT.

*) [Van de Pagei-, verkeerdelijk ook wel Pageh- genoemde, of Poggi-eilanden bezit het R. E. M. lendendoeken, een baadje en een hoofdring (Ser. 985/7, 14—16), alle van geklopte boomschors vervaardigd, als geschenk van Jhr Mr. A. P. C. VAN KARNEBEEK.]

[86]) T. B. G. XIV, 103, 97.

[87]) T. B. G. XIX, 179.

**) [Omtrent de kleeding der inboorlingen van Engano is ook nog het werk van ELIO MODIGLIANI: L'Isola delle Donne (Milano, 1894) te raadplegen, die echter niet veel meer geeft als wat ook door de Heeren ADRIANI en KRUYT wordt vermeld.

Over de *foeja*-industrie op het eiland Nias echter, en hare producten (hoofdbanden, dekens, baadjes) waarvan ook het R. E. M. eene reeks bezit, geeft een ander werk van denzelfden reiziger, Un viaggio a Nias (Milano, 1890) goede inlichtingen, die wij in vertaling laten volgen. Op blz. 518/19 lezen wij: „Zij maken deer de boomschors te bewerken, zeer mooie buizen, die bij de voornamen en hun vrouwen tot dagelijksche kleeding dienen. De schors van eene *Ficus* of *Artocarpus*-soort wordt, na ingewerkt te zijn eerst met steenen en later met een scherp mesvormig stuk hout afgeschaafd, waardoor zij de *Sambò salówo* verkrijgen, lange strooken die tusschen de beenen doorgetrokken, eenige malen om de heupen gewonden en van voren vastgeknoopt worden, met naar beneden hangenden slip." De exemplaren die M. verkreeg waren 1,16—4,70 M. lang en 20—47 cM. breed. Meestal zijn deze heupgordels niet versierd, maar pas vervaardigd doet hare steenroode kleur aangenaam aan. — Soms wordt de schors ook met houten op doorsnede vierkante kloppers met rond handvat, bewerkt, tengevolge waarvan in de schors indrukken van rechthoeken en cirkels achterblijven, die aan twee zijden van het werktuig zijn gegrift." — Op blz. 519 zijn de klopper, en tevens twee baadjes zonder mouwen van boomschors afgebeeld.]

voerige monografie: „Bangka en zijne bewoners"[88]), zoodat een bericht over de Orang Lom, dat in 1861 is gedrukt[89]) nu wel veranderd zal zijn. Het luidt aldus: „Van boomschors vervaardigden zij ook hunne kleeding, zoowel van den man als van de vrouw. Ofschoon die kleeding tegenwoordig door de gewone inlandsche geheel verdrongen is, dragen enkelen van hen nog een baadje van den boom *kepor*, geheel in den vorm als hunne voorzaten algemeen droegen." *)

De binnenlanders van Malaka kleedden zich voor eenige tientallen jaren ook nog in boombast. Van de Mantra's schreef in 1857 de R. K. missionaris Borie: „Dans leurs forêts les hommes portent pour tout habillement une ceinture en toile ou en écorce."[90]) Ook is ons bewaard gebleven een bericht van 1642, van den „ontfanger" Jan Jansz. Menie, dat als inseraat is opgenomen in de memorie welke de raad-ordinaris, gouverneur en directeur van Malaka, Balthasar Bort den 6den Oct. 1678 aan zijn opvolger Jacob Jorisz. Pits heeft nagelaten[91]). Hij zegt: „Sommige hebben maar een bast van boomen om, gelycke cleeden oock haer kinders draegen, die achter op de huipe stonden ende dan met een bast om des moeders off des vaeders lijft vast gegort". — — —[92]) Deze mededeeling betreft de Orang Benoea van Malaka. Omtrent de Sakei's van Malaka wijst de Heer Hijmans van Anrooij op de overeenkomst die zij met de O. Sakei van de boven-Mandau in Siak hebben, welke laatsten zich in boombast kleeden.**)

Uit deze schaarsche berichten, waarvan geen enkel ons volledig inlicht omtrent de bereiding der *foeja*, blijkt wel duidelijk, dat ten W. van Celebes de boomschors overal verdrongen wordt door geweven stof en dat de bevolking die ze nog draagt, dit enkel doet uit armoede of zuinigheid. De geweven stof heeft het reeds van de *foeja* gewonnen, temeer omdat deze nergens met bijzondere zorg schijnt bewerkt te zijn geworden. Alleen

---

[88]) I. G. Dec. 1894—Oct. 1895. [89]) T. B. G. IX, 390.

*) [In den Cat. Amst. Tentoonst., IIe Groep, 9e Kl. blz. 44 N°. 116 worden van Bangka sub 1 vermeld de volgende „kleedingstukken van de schors van den *kepoer*-boom": broek, buis en muts, die thans in het Koloniaal Museum te Haarlem berusten en door den Resident van dit gewest, wijlen den Heer C. M. G. A. M. Ecoma Versteege, zonder verdere toelichting werden ingezonden.]

[90]) T. B. G. X, 418.

[91]) Men zie de noot van den Heer van der Chijs, die dit rapport in 1882 heeft uitgegeven in Deel XXVIII van T. B. G. bl. 88, nadat het reeds in 1862 door den Heer Leupe in B. K. I. bl. 127 was bekend gemaakt.

[92]) B. K. I. 1862, blz. 130. (Het stuk in de Bijdragen is uitvoeriger dan dat in het Tijdschrift van het Bat. Gen., dat met het eerste niet gelijkluidend is. Schmeltz.)

**) [Uit de berichten van den reiziger van het Berl. Museum van Volkenkunde, Herolf Vaughan Stevens: Materialien zur Kenntniss der wilden Stämme auf der Halbinsel Malaka, door Prof. Alb. Grünwedel geredigeerd en gepubliceerd (Veröffentlichungen des Kgl. Museums für Völkerkunde, Bd. II, 1891 en Bd. III, 1894) deelen wij het volgende omtrent ons onderwerp mede:

Bd. II blz. 82: „Sie (die Orang Ekor oder Schwanzmenschen (een fabelachtig volk) tragen „nur einen *Tjawat* (Lendenschurz aus Rinde), unter welchem hinten ein kurzer Schwanz hervorsieht." —

Bd. II bldz. 129: „Die Orang Hûtan fällen jetzt niemals einen Ipuh-Baum, wenn sie für Reis-„anpflanzungen u. s. w. eine Lichtung machen, aber da in früheren Zeiten die jungen Bäume zur Anfer-„tigung von Rindenzeugen vorgezogen wurden, so ist es nicht unwahrscheinlich, dass dieselben, mit der „gewöhnlichen Sorglosigkeit der Rasse, bei passondem Bedarf vernichtet wurden."

Bd. IV blz. 106 wordt bij de verklaring van eene op een bamboe ingegrifte mythologische teekening van een boven het hoofd van den God Keii hangend voorwerp, door de Semang's *Pin-dscho „taduk"* genaamd, gesproken en daarbij in eene noot gezegd dat op andere plaatsen in de berichten van St. het woord *Pinjor* = Kleeding van schors (Rindenkleid) voorkomt, waaraan eenige taalkundige gegevens zijn toegevoegd. — Op blz. 124 wordt een andere teekening (Fig. 19) als een filtreer van *foeja* (Rindenzeug) verklaard. In het aan dezen arbeid toegevoegde Glossar blz. 179 wordt naar St. gezegd, dat het woord voor „Rindenstoff" in de taal der Semang *„sool"* en voor kleed van schors (Rindenkleid) *„pinjor"* is.

Aan Dr. M. W. de Visser danken wij de mededeeling, dat het Berl. Museum ook een houten klopwerktuig van Malaka bezit, welks vorm enz. aan dien van hetzelfde gereedschap van de Samoa- en Viti-eilanden doet denken.]

van Java, waar de *foeja*-industrie zich tot op dezen tijd heeft weten te handhaven, doordat hare producten deugdelijk genoeg waren voor nog een ander doel, nadat zij als kleedingstof buiten gebruik waren geraakt, weten wij door een uitvoerig bericht, hoe men daar *foeja* bereidt. Dit is te vinden Ind. Gids van Januari 1894, blz. 142—145 en te lang om hier in zijn geheel over te nemen, [93]) de hier beschreven bewerking van den bast van *gloego* [94]) is minstens even zorgvuldig als die van Midden-Celebes. De verschillen komen hierop neer: op Java wordt de bast, na van de opperhuid te zijn ontdaan, in het water gedrenkt en plat geklopt, bij de Toradja's uitgekookt en daarna geklopt, maar nog slechts voorloopig; op Java reeds terstond voor goed. Op Java wordt zij daarna in den wind gedroogd en gelijkmatig weder nat gemaakt en tusschen *pisang*-bladeren te fermenteeren gelegd, op Midden-Celebes blijft dit drogen achterwege en duurt het gisten ook niet zoo lang (drie dagen; op Java 12 tot 3). Hierna wordt de *foeja* op Java gewasschen, geslijmd, gedroogd, geschuurd; op Midden-Celebes geklopt, gedroogd, geslagen, met *ula*-sap bestreken, weer gedroogd en gefrommeld. Het verschil in bewerking is niet groot: die van Java is zorgvuldiger, maar het doel is dan ook om iets fijners te krijgen dan kleedingstof, n. l. papier. *)

Veth noemt (Java III, 432, 713) Poerworedjo in Bagelen en Ponorogo in Madioen als belangrijke middelpunten van de Javaansche papier-industrie. Te Poerworedjo is deze tak van nijverheid „gelijk elders, schier geheel in handen der geestelijkheid". Het zoo even genoemde stuk van den Heer W. **) zegt: „Die zich met het papiermaken te Ponorogo bezig houden, zijn gewoonlijk vrouwen." Wellicht nog eene voortzetting der oude traditie. ***)

[93]) De titel is: „Hoe de Javanen papier fabriceeren". De Heer van Kesteren teekent daarbij aan: „Junghuhn schreef daarover, circa 50 jaar geleden eenige regels in zijn „Schetsen eener reis over Java", en iets „anders over dat onderwerp is ons nog nooit onder de oogen gekomen". De schrijver noemt zich alleen W.

[94]) *Broussonetia papyrifera*, dus de Toradja'sche *ambo*, een nieuw punt van overeenkomst, daar deze boom de fijnste *foeja* geeft.

*) [Met het hierboven door de schrijvers aangehaalde en, zooals in de noot op grond van eene opmerking van den Heer C. E. van Kesteren wordt gezegd, door een door de letter W. aangeduiden auteur geschreven stuk, is het een eigenaardig geval. Het is namelijk woordelijk terug te vinden in de, bij het R. E. M. sedert 1883 berustende beschrijving der inzending door den Rijksbestuurder Sosronegoro voor de Tentoonstelling te Amsterdam. Deze beschrijving is slechts eene vertaling van het in het Javaansch geschreven, en met tal van afbeeldingen van Pajongs in kleuren versierde, oveneens ter tentoonstelling aanwezige (Zie den meer aangehaalden Catalogus IIe Groep IIe Klasse blz. 313 N°. 94) en te zijner tijd aan de Ethnol. Verzameling in Delft toegewezen origineele handschrift, dat van buitengewoon groot belang voor de kennis der ethnographie van Soerakarta is. Nadat wijlen Dr. L. Serrurier daaruit reeds voor zijn werk over de „Wajang poerwâ" had geput, zijn tot onze blijdschap door Dr. H. H. Juynboll thans de daarin voorkomende bijzonderheden over de geschiedenis enz. van de *topeng* of maskerspelen gepubliceerd (Zie Int. Archiv für Ethnographie, Bd. XIV blz. 41 e. v. & 81 e. v.) en verwijzen wij naar hetgeen Dr. J. aangaande de waarde van dit geschrift l. c. blz. 41 & 44 zegt. De toelichting over de papierbereiding is door den Adjunct-Djaksa Raden Terdodieporo van Ponorogo, blijkens de onderteekening, op 1 Sept. 1882 gesteld; de vraag of de vertaler W. (Gustaf Winter) het recht had tot de publicatie van dit gedeelte van de beschrijving, evenals van een ander de Pajongs betreffend, wenschen wij in het midden te laten; dat hij zich echter als auteur dezer stukken bij de Redactie der Ind. Gids voordeed, verdient ten sterkste gelaakt te worden.]

**) [D. w. z. van den Adj.-Djaksa Raden Terdodieporo.]

***) [Dat boomschors ook op Java in vroegeren tijd als kleedingstof heeft gediend, kan wel als zeker aangenomen worden; hiervoor pleit ook eene zinsnede in eene volksoverlevering, gepubliceerd door J. Knebel, en (T. B. G. XLIV blz. 51) getiteld „Over Reiniging": „Het eenige dat gebezigd werd om hunne (der Javanen) naaktheid te bedekken, was een stuk boomschors dat om de lendenen geslagen werd."

Uit O. Jav. geschriften blijkt ook dat boomschors in Voor-Indië eertijds als kleedingstof voor Asceten heeft gediend, o. m. uit eene plaats in het O. Jav. Rāmāyaṇa waarop Prof. H. Kern reeds jaren geleden onze aandacht heeft gevestigd. Wij lezen aldaar (Zie ook „Feestuitgaaf van het Koninkl. Inst. voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Ind. ter gelegenh. van het 6e Intern. Oriental. Congres, afd. Taal- en Letterkunde, 1883, blz. 2), V, 66 *„litu-hayu warṇṇa lika daluwaṅ nira rāmya mabāṅ"* d. i. „zijn (Rāwa-„na's) monnikskleed (van boomschors) was schoon rood, eene fraaie lakkleur vertoonende."

Aan Dr. H. H. Juynboll danken wij nog de aanwijzing en, voorzoover noodig, vertaling van de volgende plaatsen, betrekking hebbende op de kleeding der Asceten:

1°. eveneens uit het Rāmāyaṇa, IV, 66 waar van Rāma gezegd wordt: *„daluwang wādihanya"* d. i.

Een veel ouder bericht, maar ook nu nog de moeite der kennisneming waard, is hetgeen RAFFLES geeft op blz. 175, dl. I van zijne "History of Java", 1817: „The paper in common use with the Javans is prepared from the *glúga* (*Morus papyrifera*), which is cultivated for this purpose and generally called the *dĕlúwang* *) or paper tree. Having arrived at the age of 2 or 3 years, the young trees are cut while the bark easily peels off and the fragments are portioned about 12 or 18 inches in length, according to the intended size of the paper. These fragments are first immersed in water, about 24 hours, in order that the epidermis may be separated; this being effected, the fibrous tissue of the inner bark is rendered soft and tractable by soaking in water and by long and repeated beating with a piece of wood. During the intervals of this process, the fragments of the bark are piled in heaps in wooden troughs, and the affusion of fresh water is repeated till all impurities are carried off. The separate portions, which are about 2 or 3 inches broad, are then attached to each other on a plane surface, generally formed by the trunk of a plantain-tree and the union of the fibres is finally effected by continued beating. The quality of the paper depends upon the care employed in the preparation and on the frequent affusion of fresh water. By applying successive layers to the spots which are bare from the defect of the fibres, and beating them till they unite, an uniform thickness is attained. The paper which is intended for writing is momentarily immersed in a decoction of rice and rendered smooth and equal by being rubbed to a polish on a plane surface. Such paper as is intended for common domestic purposes, for packing goods etc., does not require this operation: in this the fibrous contexture of the bark is quite obvious; it much resembles a species of paper brought from Japan and manufactured from the same tree, and was formerly employed in stead of cloth by the poorer inhabitants. The process of manufacturing it is strikingly that in use among the inhabitants of the South Sea islands for the preparation of their cloth. The culture of this plant, as well as the manufacture of paper is chiefly confined to particular districts, where it forms the principal occupation of the priests, who gain a livelihood by it." **)

„boomschors is zijn kleed". (Het Rāmāyaṇa is inmiddels door Prof. H. KERN in 1900 uitgegeven in de publicaties van het Koninklijk Instituut).

2°. uit het Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek van wijlen Dr. H. N. VAN DER TUUK, Deel II bldz. 490 s. v. *daluwang:*

a) „*Maka mahāradja Darmawangsa dĕngan sĕgala sudaranja itu pon mĕmakeilah bĕrkain daluwang „dan bĕrkĕtopong pon daluwang*" d. i. Koning DARMAWANGSA en zijne broeders kleedden zich in een kain van boomschors en bedekten zich ook met een muts van boomschors (Maleisch pakĕm-fragment, blz. 48).

b) „*Maka di adjar olih baginda ilmu orang bĕrtapa sjahadan maka di bĕrinja mĕmakej kĕtu daluwang „dan bĕrkain daluwang*" d. i.: „De vorst leerde de kunst van ascese te verrichten, vervolgens werd hem een priestermuts van boomschors te dragen gegeven en een kain van boomschors" (l. c. bldz. 29).

c) „*Mĕmakei kĕtu daluwang itu sĕpĕrti adjar² sungguh rupanja*" d. i.: „(zij) zetten een muts op van boomschors (zoodat) zij er uitzagen als echte asceten" (l. c. blz. 30).

d) „*Maka di adjar olih sang radja guru ilmu orang jang bĕrtapa dan di bĕri kĕtu daluwang dan bĕrkain daluwang*" d. i.: „De vorst leerde de kunst van ascese te bedrijven en hem werd eene muts van boomschors en een kain van boomschors gegeven" (l. c. blz. 75).

e) „*Paran pwa haleping mawalkula manandang daluwang*" d. i.: „Wat is toch de schoonheid er van (wat voor mooi's is er aan) het dragen van boomschors?" (Ratnawidjaja III, 5.)]

*) [*dĕluwang* is niet de „paper-tree", de papiermoerbezieboom (*Broussonetia papyrifera* VENT.), maar het papier uit diens bast bereid. DE CLERCQ i. l. sub N°. 1861.]

**) [Nog eene mededeeling omtrent het maken van papier geeft DE CLERCQ i. l. sub N°. 1861:

„De binnenbast van *Broussonetia papyrifera* wordt bij de bereiding van papier, waarmede zich in zekere „streken van Java vooral de priesters bezig houden, eerst in water geweekt ten einde die van het daaraan „klevend moes te zuiveren. Na deze weeking wordt het vlies op een houten blok zoolang gebeukt, totdat „de vezels zich vereenigd hebben en het blad effen is. Tot beschrijving bestemd zijnde worden de bladeren „door rijstwater gehaald en dan geglansd, waarna ze daartoe geheel geschikt zijn."]

Van de hamers zegt RAFFLES niets; het boven aangehaalde stuk van W. *) beschrijft ze aldus: „een metalen hamer die den vorm heeft van een overlangs gehalveerd ei en aan den eenen kant over zijn geheele lengte open is, in welke opening men, als men aan 't kloppen wil gaan, een houten handvatsel steekt. De vlakke kant van den hamer is gekerfd of gegroefd en daar klopt men meo. Men heeft hamers zoo groot als een vuist en daarop zijn de groeven ver van elkander; men heeft er ook zoo groot als een duivenei en daarop zijn de groeven dicht bij elkaar."

'In het gebruik der vele soorten van *ike* heeft de *foeja*-industrie van Midden-Celebes dus nog een stap verder gedaan. **)

---

*) [„Natuurlijk weer de Adj.-Djaksa Raden TERDODIEPORO."]

**) [Klopwerktuigen, tot de inzending van den Rijksbestuurder van Soerakarta behoorende, vermeldt de Catalogus der Amsterd. Tentoonst. van 1883 Groep II blz. 256 N°. 335, niet. Toch zijn er misschien bij die inzending gevoegd geweest en zijn wij geneigd het hiernevens, Fig. 10, afgebeelde gereedschap (Ser. 370/1666) voor een bastklopper uit Soerakarta te houden. Het kwam zonder etiket of eenige andere aanwijzing te voorschijn uit eene massa voorwerpen die de Commissio van Organisatie niet „fraai genoeg", en derhalve het tentoonstellen niet waardig, had geacht. Zij lagen, zondor dat er eenig toezicht op werd gehouden, door elkander op een hoop gegooid, in den open kelder van het, destijds nog onvoltooide Rijks-Museum, zoodat ieder, die maar wilde, zijne keuze kon doen. Gelukkig kwam dat ter kennis van wijlen Dr. SERRURIER, die onmiddellijk maatregelen beraamde om grooter schade te voorkomen.

Fig. 10. (Ser. 370/1666) 1/6

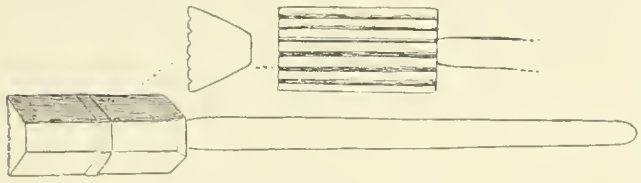

Fig. 11. (Ser. 370/1580) 1/4

Het eenige van Java (bldz. 260 sub N°. 343) in den Catalogus vermelde gereedschap voor papierbereiding is uit de residentie Pasoeroean afkomstig. Thans in 's Rijks Ethnogr. Museum bewaard, vinden wij daar het hier, Fig. 11, afgebeelde houten klopwerktuig (Ser. 370/1580) en den uit klapperdop vervaardigden wrijver, Fig. 12 (Ser. 370/1581), monsters van takken en bast en het daaruit vervaardigde papier. In de, zijne inzending begeleidende, interessante toelichting merkt de Resident J. J. RAMBALDO omtrent dit gedeelte zijner inzending op: „*Gendong*-papier met materialiën en gereedschappen. — De boom wordt geschild, „de bast geklopt en met het eigen sap aan elkaar geplakt. Daarna gewreven „en geglansd." *Gendong* is blijkbaar hetzelfde als *kendong*, N°. 4236 bij FILET 2e uitgaaf, d. i. *Broussonetia papyrifera*.

Fig. 12, (Ser. 370/1581) 1/2

Uit de residentie Tëgal is het koperen, hier, Fig. 13, afgebeelde gereedschap (Ser. 370/1586) afkomstig. Ter Amst. Tentoonst. was aanwezig een woning van een gegoeden dorpsbewoner (Cat. Groep IX blz. 16 N°. 23*m*) waarin eene groote, uit dezelfde residentie afkomstige verzameling voorwerpen op de industrie, den landbouw enz. betrekking hebbende geëtaleerd was. De inventaris dier zeer merkwaardige verzameling zou, bijaldien die nog tijdig ontvangen werd, later afzonderlijk gedrukt worden (zie l. c.), hetgeen echter nooit is geschied. De verzameling werd óf aan de Ethnol. Verzameling der Delftsche Instelling, óf aan die der Koloniale Vereeniging te Amsterdam, later in Natura Artis Magistra gehuisvest, toegewezen; de thans in het R. E. M. bewaarde Ms.-beschrijving door den controleur H. J. W. VAN LAWICK VAN PABST met buitengewone zorg bewerkt, vermeldt benevens de grondstoffen, de volgende gereedschappen voor de bereiding

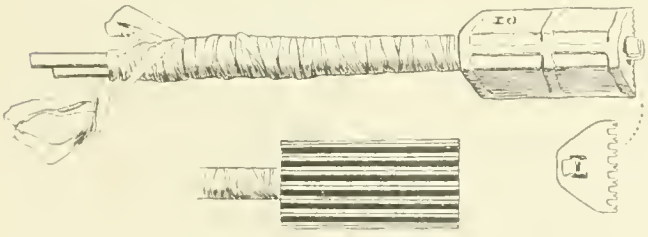

Fig. 13. (Ser. 370/1586) 1/4

Ten O. van Celebes hebben de katoenen weefsels nog niet zooveel terrein op de *foeja* veroverd als ten W. daarvan, al is ook daar het verdwijnen der *foeja* slechts een kwestie van tijd. Omtrent de bastkleeding der Galelareezen dicht bij de N. O. kust van Hal-

van papier: Tafel van citroenhout, hamer of klopper, mes om het hout te kappen en een ander om de bast los te maken en af te snijden.

Van het eiland Madoera waren producten der papiermakerij, benevens gereedschappen uit twee afdeelingen des eilands ter genoemde Tentoonstelling aanwezig en hebben daarna, voor zoover die niet zoek geraakt waren, eveneens een schuilplaats in het R. E. M. gevonden. Uit de afdeeling Pamékassan vinden wij in den Catalogus 10e Kl. blz. 258, sub N°. 339/2 vermeld: takken en bast van den papierboom (*Broussonetia papyrifera*), bast na het kloppen, vier vellen op elkaar geplakt en glad gestreken papier, alsmede tweeërlei klopwerktuigen. Beide, het eene van koper en het andere van bamboe (Ser. 370/729 & 732) geven de nevenstaande Fig. 14 & 15 te aanschouwen; de inzender, Controleur T. C. H. Cramer, zegt in zijn, de inzending begeleidend, van 21 Juli 1882 gedateerd stuk het volgende: „Het papier wordt „vervaardigd van den zooge„noemden papierboom „*kadjoeh* „*dloebing*" (niet in Filet 2e druk, „de Catalogus Kol. Tentoonst. „blz. 258 geeft „*Broussonetia pa„pyrifera*"): het werd vroeger „dunner en fijner bewerkt en „algemeen als schrijfpapier ge„bruikt. De papierboom groeit „zeer gemakkelijk en na het „planten schieten spoedig een „aantal nieuwe spruiten uit de „wortels op. De bast wordt, „terstond nadat zij van den „boom komt, geklopt met het „werktuig *c* (onze fig. 14); daarna „wordt zij in water geweekt en „worden 4 vellen op elkaar ge„klopt. Het aldus verkregen „produkt wordt op een pisang„stam gelegd en met het werk„tuig *f* (onze fig. 15) verder ge„klopt. Eindelijk wordt het met „eene schelp glad gewreven."

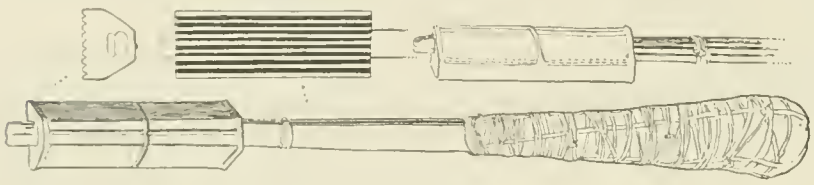

Fig. 14. (Ser. 370/729) 1/4

1/2 Fig. 15. (Ser. 370/732). 1/8

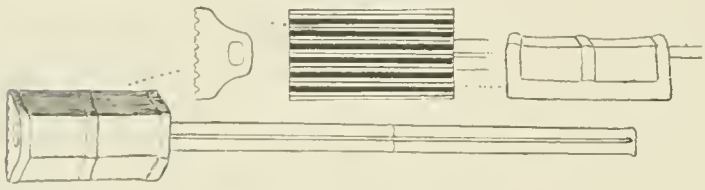

Fig. 16. (Ser. 370/734) 1/4

1/2 Fig. 17. (Ser. 370/735). 1/8

Uit de afdeeling Soeměněp zijn in den Cat. 10e Kl., blz. 259, onder N°. 342 sub 5 de volgende „werktuigen en gereedschappen in gebruik bij het maken van papier" vermeld: *a.* mes, *b.* maatstok, *c.* koperen klopper, *d.* klopper van rotan, *e.* pitten om de stof fijn te wrijven, *f.* houten aanbeeld, *g.* klop- en wrijfplank. Van deze hebben slechts de hier afgebeelde kloppers van koper Fig. 16 (Ser. 370/734) en van rotan (Ser. 370/735), Fig. 17, hun weg in het R. E. M. gevonden, alle andere zijn zoek geraakt. In zijne voor ons liggende toelichting zegt de inzender, de Assistent-Resident Z. W. Mullemeister het volgende: „Nadat „de gedroogde bast op de vereischte lengte is afgesneden, wordt die op het houten aanbeeld met den „koperen klopper onder toevoeging van water uitgeslagen, vervolgens gedurende zeven dagen geweekt, „daarna op de plank met den rotanklopper geslagen, om daarop eerst met de *balang*-pit, vervolgens met „*nangka*-bladeren en daarna nogmaals met de *balang*-pit glad gewreven, als wanneer 't papier voor 't gebruik „gereed is." Welke plant onder *balang* is te verstaan, is met behulp van Filet, 2e druk, niet uit te maken, voor *nangka* wordt sub N°. 6076 de *Artocarpus integrifolia* L. opgegeven.]

mahera, was de Heer M. J. van Baarda, Zendeling-leeraar der Utrechtsche Zendings-Vereeniging, toenmaals (1886) te Soa-Koanora, aan het Galela-meer, zoo goed ons het volgende te berichten: „Als kleeding is de geklopte boomschors (Gal. *gado*) bijna geheel in onbruik geraakt; zelden ziet men meer een kleedingstuk van dit materiaal vervaardigd. Men gebruikt den bast van een boom, eene *Broussonetia*, welke, na geveld te zijn, in den bast wordt ingesneden en zooveel mogelijk geheel afgeschild. Daarop snijdt men den bast in stukken op de maat, die men behoeft. Deze stukken worden eenige dagen in het water gewoekt en dan dun uitgeklopt op een vierkanten balk, *dòdé* genaamd, met een zwaren houten klopper, *bòngo*, die een rond handvat heeft, maar van boven vierkant uitloopt en welks vier zijden gegroefd zijn. Eerst klopt men den bast enkelvoudig, vouwt die naderhand telkens meer in elkaar en klopt totdat het stuk aanmerkelijk in breedte is uitgezet. Dan spant men het met pennen strak op den grond om het te laten bleeken en daarna is het tot gebruik gereed."

In zijne Galelareesch-Hollandsche Woordenlijst (1895) geeft de Heer van Baarda op *gado* het volgende: „*gado*, ook wel *pisa*, boom, *Broussonetia spec.*?, welks schors wordt geweekt, geklopt en gebleekt en aangewend tot het vervaardigen van kleedingstukken. Voor de mannen maakt (maakte) men er van: *sabéba*, het schaamtebedeksel, eene reep die van achteren en van voren is bevestigd om een koord (*bulu*), dat men om de lendenen bindt; *pisa*, òf wit, òf beschreven en gekleurd en met franje versierd, eene strook van ± een voet breed en meer dan een vadem lang, die om de lendenen gewonden en tusschen de beenen doorgehaald wordt, zoodat daarbij vóór en achter een lange slip afhangt; *o sòné ma sasawo*, een nog veel langere strook dan de *pisa*, fraai beschreven en gekleurd, die door de schoondochter voor den schoonvader moet vervaardigd worden, om hem eventueel tot lijkwindsel te dienen. Voor de vrouwen maakt men er van *kotàngu*, een kort jakje met korte mouwtjes en een split van voren, om over het hoofd te kunnen aantrekken; *baro* of *gado*, een rok: een rechte breede lap die om de lendenen en op de linkerheup over elkander geslagen en bevestigd wordt, door de van rechts komende punt aldaar in te steken; ze zijn soms kunstig beschilderd. De *gado*-kleeding is echter bijna geheel verdrongen door de katoenen kleeding en wordt dit hoe langer hoe meer; sommige oudjes ziet men er nog mee en de *boròka* (rouw) kan ook meebrengen dat men ze een tijdlang dragen moet. Nog gebruikt men de *gado* veel tot het vervaardigen van versiersels op grafhuisjes en tot het aankleeden van voor feestelijkheden bestemde suikerbroodvormige rijsttorens."

Op *saja* vermeldt hetzelfde Woordenboek (blz. 362), dat zeker soort hoofddoek, gedragen bij feesten ter eere van overleden mannen, door hunne zusters of dochters die hen vervangen, bestaat uit „een stuk bereide boomschors, die op het hoofd in een paar opstaande punten — als hoornen — uitloopt en van achteren met lange slippen afhangt. Dan kleedt men haar over de sarong, met den *pisa* (manskleedingstuk)". *)

Voor het district Tobelo gaf de Heer F. S. A. de Clercq in zijn opstel „Dodadi ma-taoe en Goma ma-taoe" een bericht in Dl. II, blz. 206 van dit Tijdschrift (1889), dat hier voor 't gemak der lezers nog even herhaald wordt: „Voorzooveel niet de Maleische

*) [Op bldz. 71 van het bovenaangehaalde work wordt s. v. „*bòngo*" de klopper als zijnde „van hard, zwaar hout, aan het bovenéinde vierkant en op de vlakken gegroefd" beschreven; en medegedeeld dat de bovenbast, na geweekt to zijn, daarmede geklopt, of liever geplet wordt „daar men hem enorm veel breeder en langer door maakt." — Men vergelijke ook nog: „M. J. van Baarda, Ilo de Halmahera" in „Bull. Soc. d'Anthropol. de Paris", IV Ser., Vol IV (1893), blz. 553 e. v.]

kleederdracht gevolgd wordt, stellen de mannen zich tevreden met den schaamgordel (*hihà*) van boomschors, door vrouwen als een sarong om 't lijf gedragen, voor beiden soms aangevuld met een baadje van dezelfde schors. Tot vervaardiging der schaamgordels dient de schors eener *Artocarpus*-soort; deze wordt van den boom geschild en van de ruwe buitenste omkleeding ontdaan, vooraf een nacht in water geweekt, om dan den volgenden dag met een vierhoekig afgesneden, hard stuk hout geklopt te worden. Dit kloppen duurt ongeveer twee à drie uur, waarna het weefsel zeer dun is uitgerekt, hetgeen noodig is, omdat van te dik weefsel de plooien zich niet naar het lichaam voegen."

In het hoofdstuk „Dodinga en Kaoe" van zijne „Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate" (1890) geeft dezelfde schrijver van de bewoners van Todědol op: „Allen dragen een lendendoek van boomschors, hier *wisa* geheeten"[94]) *). Omtrent de bevolking van Halmahera in 't algemeen geeft de Heer C. F. H. Campen ongeveer dezelfde getuigenis als de Heer van Baarda[95]). „De gewone of dagelijksche *tjidako's*, zegt hij, hebben de natuurlijke kleur en zijn, naarmate de boomsoort waarvan zij afkomstig zijn, geheel wit, geelbruin of roodbruin. Door het verven en het aanbrengen van met plantensap gekleurde teekeningen, meestal arabesken en lijsten, het maken van franjes of kwastjes en het opnaaien van mica, parelmoerplaatjes aan het voor- en achtereinde, wordt de gewone *tjidako* tot een feestgewaad gemaakt." Na verder de sarong beschreven te hebben, deelt de schrijver mede dat ook deze soms beschilderd wordt, terwijl ook de vrouwenbaadjes voor feestelijke gelegenheden, door het aanbrengen van franjes, mica, borduursel en gekleurde arabesken versierd worden. Van de bewoners der W.kust vertelt de Heer Campen: „De kleeding bestaat in hoofdzaak uit de van boomschors vervaardigde *pisa*". En verder: „de bovenkleeding van boomschors is bijna geheel verdrongen". Ook deelt hij nog mede dat men bij zekere geesten-feesten „een *pisa* (sarong van boomschors) of *tjidako* voor de geesten nederlegt en tot stof laat vergaan".[96]) **)

---

[94]) Blz. 65. In de noot merkt hij verder op: „te Galela *fisa*", 't welk naar van Baarda's Woordenboek in *pisa* moet verbeterd worden. Ook op blz. 141 van het Ternate-boek is de *f* in de „verbeteringen" op Bosscher en Matthijsen's Woordenlijstje overal fout, zooals reeds is aangetoond in M. Z. G. 44, bl. 255, (1900).

*) [Het R. E. M. bezit als geschenk van den heer de Clercq de, in diens hier genoemd werk op pl. I fig. 3 & 4 en pl. II fig. 1 & 2 afgebeelde op verschillende wijze met teekeningen versierde kleedingstukken uit boomschors der Galelareezen (Ser. 793).]

[95]) B. K. I. 1884, bl. 172; men zie ook de afbeeldingen bij den tekst.

[96]) T. B. G. XXVII, 446.

**) [Prof. W. Kükenthal deelt in zijn werk „Im Malayischen Archipel" (Frankfurt a/M., 1896) omtrent de kleeding der Alfoeren van Halmahera, voor zoover het ons onderwerp betreft, het volgende mede: „Die höchste künstlerische Vollendung bekunden die Rindenkleider, die auf folgende Weise hergestellt werden. Die Rinde stammt von einer *Broussonetia* und wird in breiten Streifen abgelöst. Dann wird sie zunächst einige Zeit in Wasser aufgeweicht und hierauf mit einem Klöpfel breitgeschlagen. Der Klöpfel ist etwa fusslang, viereckig und an zwei Seiten mit tiefen Rinnen versehen (Taf. IV Fig. 17). Das Holz ist sehr schwer und muss nach Aussage der Leute von Morotai geholt werden. An dieses Instrument knüpft sich anscheinend ein Aberglaube, da es mir die Leute nicht geben wollten, weil sie andernfalls sterben würden, doch gelang es mir später, eins zu erwerben. Mit dem Klöpfel muss nun das wiederholt aufzuweichende Stück Rinde bearbeitet werden, und zwar dient als Amboss (kloplank) ein langes geglättetes Holz (Taf. IV Fig. 16). Ist die sich stark verbreiternde Rinde endlich dünn genug geklopft und getrocknet, so wird sie zunächst mit einer Zeichnung versehen. Als Zeichenstift dient Kohle von der Damarlampe. Besser als eine Beschreibung werden die Abbildungen Taf. VI & VII zeigen, wie mannigfältig und geschmackvoll die Zeichnungen ausgeführt werden. Ein Theil der sehr breiten Stücke wird nun nicht weiter bearbeitet, ein anderer aber, der zu Festkleidern dienen soll, wird noch gefärbt. Als Farbstoffe dienen vegetabilische Säfte, besonders eine rothe, von einem Baume gewonnene Farbe. Zweierlei Arten von Rindenkleidern sind es nun, welche angefertigt werden: die oft mehrere Meter langen, schmalen Lendentücher der Männer, *tjidakko* oder Alfurisch *wisa* geheissen, und die breiteren, kürzeren sarongartigen Gewänder der Frauen. Die *tjidakko's* sind nur an den beiden Enden farbig verziert, höchstens läuft durch den mittleren Theil ein langer, zickzackförmiger, gemalter Streifen.

Van Ceram luidt een bericht omtrent de bewoners der N.kust, opgenomen in T. A. G. X, 890: „Ofschoon men nog enkele vrouwen, voornamelijk oudjes aantreft, wier sarong uit boomschors vervaardigd is, is de dracht van *kains* vrij wel algemeen geworden."

En van Warkaja (Z.kust) heet het[97]: „De mannen droegen alleen een lap van boomschors, die om de heupen geslingerd is, en de vrouwen waren even ellendig gekleed". Dr. Riedel vermeldt het gebruik van bastkleederen op Ceram, zonder over de bereiding te spreken.[98]) Dezelfde schrijver vermeldt de dracht van bastkleeding in vroeger tijd op Ambon.[99]) De bast van den *lawane* werd er voor gebruikt. Ook in E. W. A. Ludeking's „Schets van Amboina"[100]) wordt van de heidensche bevolking op Ambon gezegd dat zij hare kleeding uit boombast vervaardigt. *)

Van Boeroe vertelt Dr. Riedel:[101]) „De kleeding der mannen bestond in vroegeren tijd uit den, uit de schors van *Ficus nodosa* vervaardigden schaamgordel." Van de Watoebela-eilanden, Aroe-eilanden, Babar, Leti en Kisar deelt hij het gebruik van schorskleeding mede, zonder eenige bijzonderheid omtrent de bereiding, behalve dat men er op Kisar eene *Ficus*-soort voor gebruikt.[102]) Voor de Tenimber-eilanden wordt het, behalve door Dr. Riedel (o. c. blz. 291), ook vermeld door den Heer J. B. J. van Doren, die in 1836 deze eilanden bezocht[103]), eveneens deelt hij het mede van de Kei-eilanden[104]), 't geen Dr. Riedel niet doet. De Heer C. M. Pleyte zegt in zijne ethnographische beschrijving der Kei-eilanden (T. A. G. X, 571): „De schaamgordel is echter niet meer, zooals oudtijds, van geklopten boomschors vervaardigd, doch bestaat uit een eenige malen rond het middel gewonden en tusschen de beenen doorgehaald stuk madapolam." — **)

„Die Farbengebung der breiteren Stoffe ist eine ausserordentlich geschmackvolle, Taf. III Fig. 14 wird eine „Vorstellung geben."

De afbeeldingen, ter toelichting van het hier gezegde dienende, zijn buitengewoon keurig gedaan. — Het R. E. M. bezit als geschenk (Ser. 621) van den Heer W. G. G. Wiggers, in 1886/87 Postheuder te Galela, eene verzameling voorwerpen van de Alfoeren van Galela, waarin zich bijna alle door den Heer C. F. H. Campen afgebeelde stukken bevinden. Zie de „Nederl. Staatscourant" van 27 April 1888, N°. 100].

[97]) B. K. I. 1856, 78. [98]) S. K. R. bl. 120, 121. [99]) S. K. R. bl. 64. [100]) B. K. I. 1868, bl. 81, 84.

*) [Prof. K. Martin zegt met betrekking tot Ceram in zijn reisverhaal (Reisen in den Molukken, Leiden 1894) blz. 121: „Das einzige nie fehlende Kleidungsstück der Männer besteht in dem sogenannten „*tjidako* (Taf. 23, Fig. 1 & 2; Taf. 24 Fig. 4—6), einem langen schmalen Lendenschurze, welcher aus „Baumbast hergestellt ist. Derselbe wird mittelst gekerbter Steine zusammengeklopft, und diese Art der „Behandlung lässt sich an dem Zeugstücke noch stets deutlich in den Riefen und Furchen seiner Ober-„fläche erkennen. Schöne *tjidako's* welche bei festlichen Gelegenheiten benutzt werden, besitzen eine „steife, vegetabilische Einlage (vielleicht von der Blattscheide einer Sagopalme verfertigt?) welche länglich „rautenförmig gestaltet ist und einen den Leib ziemlich vollständig umschliessenden Gürtel darstellt."

Voorts geeft Prof. Martin eene nauwkeurige beschrijving van het aanleggen en de dracht van dit kleedingstuk en zegt in eene noot dat naar Teijsmann („Verslag van de in 1860 gedane reis in de Molukken" in Natuurk. Tijdschr. van Ned. Indië, Dl XXIII, Batavia 1861) de schors van eene *Broussonetia* afkomstig is, dat er echter ook wel de schors van nog andere boomen voor hetzelfde doel wordt gebruikt, tevens verwijzende naar Joest's mededeeling in Verh. berl. anthrop. Gesellsch., Bd. XIV, 1882, blz. 65, dat de stof door vrouwen van de geweekte schors van den *Gunda*-Boom met steenen geklopt wordt.

De bergbewoners dragen slechts lendengordels, zonder inlegstuk; oorspronkelijk is het kleedingstuk wit met gele strepen en plekken. Meer versierde *tjidako's*, veoral met groepen van zwarte, concentrische kringen mogen slechts door lieden, die reeds een kop hebben gesneld worden gedragen; het getal der gesnelde koppen, moet door het getal kringen aangeduid worden, zooals ook door andere, in eene noot genoemde auteurs (o. m. Rosenberg, Lüdeking enz.) bevestigd wordt.

Eene nauwkeurige beschrijving der door hem verzamelde *tjidako's*, toegelicht door afbeeldingen geeft Prof. M. op blz. 245 e. v. van zijn werk. De voorwerpen werden door hem aan 's R. E. M. geschonken (Ser. 1030).

Betreffende den schaamgordel (*tjidako*) is ook nog te vergelijken Schulze: Ueber Ceram und seine Bewohner, in Verh. berl. anthropol. Gesellsch., 1877, blz. 118 & 119.]

[101]) S. K. R. bl. 15. [102]) S. K. R. bl. 201, 258, 345, 383, 424.

[103]) B. K. I. 1864, bl. 83. [104]) B. K. I. 1863, bl. 257.

**) [Het betreft hier de resultaten der door het Nederl. Aardrk. Genootschap in 1889/90 onder leiding der Heeren H. O. W. Planten & C. J. M. Wertheim uitgezonden expeditie naar de Key-eilanden. De aangehaalde mededeeling komt op blz. 27 der afzonderlijke uitgaaf der verslagen dier expeditie voor.]

Over het *foeja*-kloppen op Boeroe konden wij echter nog inlichtingen krijgen van den Heer H. Hendriks, die als Zendeling-Leeraar der Utrechtsche Zendings-Vereeniging 10 jaar lang in Z. W. Boeroe heeft gearbeid. Hetgeen hij zoo goed was ons mede te deelen tot aanvulling van het artikel „*kamaru*", geklopte boomschors, waarvan de Alfuren van Buru zich schaamgordels en baadjes vervaardigen." [105]) laten wij hier volgen: „De bereiding van de *kamaru* geschiedt aldus: „Men neemt den bast van den *kau ĕslait* [106]), welken men tot dat doel ombakt en in stukken van ongeveer een vadem lengte verdeelt, waarvan men den bast in zijn geheel afneemt. Men schilt nu de opperhuid van den bast af, zoodat hij aan beide zijden wit is en vouwt dan het stuk in vieren op. Zóó legt men het nu eenige dagen in stroomend water, om het daarna met den *téfet* of houten hamer te kloppen, totdat het de vereischte fijnheid en lenigheid heeft ontvangen. Door dit langdurig kloppen verliest het wel iets in lengte, maar wint het 2- à 3-maal zooveel in breedte. De inkervingen in dezen hamer aangebracht, dienen om de schors onder het kloppen de noodige figuren in te drukken, want in dezen is een weinig smaak niet geheel te miskennen. Zoo bereid en gedroogd, dient het tot *komat* of schaamtegordel, die tusschen de beenen wordt doorgehaald en door middel van een *soga* of lendenkoord van rotan vervaardigd, opgehouden wordt. Men gebruikt dezen schaamtegordel op Boeroe slechts zelden meer, „nog slechts enkele zwervende Berg-Alfoeren bedienen er zich van, natuurlijk alleen de mannen, die hem ook bereiden." *)

Uit het artikel *esnérut* (het Burusch van M. bl. 43 i. v.), blijkt dat ook op Boeroe het weven wordt beoefend.

De heer G. W. W. C. baron van Hoëvell vermeldt in 1899 het dragen van bastkleeding als eene bijzonderheid van 't eiland Dai, ten N. van Babar, terwijl uit diens schrijvers berichten over de Tenimber- en Leti-eilanden moet opgemaakt worden dat men daar geen *foeja* meer draagt [107]).

In zijn „Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië," vertelt Dr. H. F. C. ten Kate (T. A. G. XI, bl. 553) dat hij op Soemba *foeja*-hoofddoeken zag dragen. „Deze nagenoeg 2 M. lange doek, wit of rossig bruin van kleur, wordt volgens Teijsmann vervaardigd uit de bast van *Broussonetia*-, *Antiaris*- en *Ficus*-soorten, en gelijkt zeer op de

[105]) Bl. 57 van zijn werk „Het Burusch van Masareto", 1897. Op bl. 4 noemt de schrijver *ka* onder de voorvoegsels waarmee afgeleide woorden worden gevormd, maar geeft er noch onder de zelfst. n.w., noch onder de w.woorden voorbeelden van, blijkbaar omdat de afleidingen niet meer zeker zijn, daar de grondwoorden in het huidige Boeroesch niet meer gangbaar zijn. Uit voorbeelden als *kabukon* „bult", *kakoil* „emmer" (van *koi* „putten"), *karusal* (van *rusu* „afstooten"), *kelarit* „bezom" (*tare* „vegen") mag men wel besluiten dat ook *kamaru* met *ka-* is afgeleid en dat het grondwoord 't in noot 5 genoemde *malo*, *maro*, *mar*, Bar. *umajo* is.

[106]) Wilde pinangboom, waarvan men vroeger de jonge bladeren aaneenreeg, om daarvan schortjes te vervaardigen voor de vrouwen (Het Burusch v. M., bl. 42, i. v.). Riedel, die dit ook vermeldt (S. K. R. 16), noemt behalve deze *Areca triandra*, ook nog *Pandanus repens*.

*) [Prof. Martin zegt betreffende de Alfoeren van Boeroe (Op. cit. blz. 288): „— — — denn der *tjidako* „der Seranesen ist hier gänzlich unbekannt, ebenso wie jegliche andere aus Baumbast verfertigte Kleidung".

In eene noot verwijst Prof. M. op de groote verandering die de cultuur der Alfoeren van Boeroe heeft ondergaan, sedert wijlen Wilken zijn uitstekendon arbeid over dezen stam schroef. Hier lezen wij nog (Verh. Bat. Gen. van K. & W., Dl. XXXVIII, 1875, blz. 33, dat „de dagelijksche kleeding der mannen uit „een kort baadje zonder mouwen, van boomschors vervaardigd, *laboene-'sporot* (*laboene* = baadje en *'sporot* = „toebereide boomschors) bestaat, en voorts uit een langen, smallen gordel van geklopte boomschors, dien „zij om de heupen winden en tusschen de beenen doorhalen en van voren met eene korte slip laten noor„hangen, *kamorot*."

Maar reeds Wilken zegt dat de, te zijner tijd gebruikelijke wijze van kleeding bij de Strand-Alfoeren hoe langer hoe meer in onbruik begon te raken.]

[107]) T. B. G. XXXIII, 192, 171, 178, 226.

tapa der Polynesiërs. Uit het dragen van de *kámbala* [zoo heet deze hoofddoek in 't Soemba'sch], met een punt al of niet naar boven, kan men den *máramba* [adellijke] herkennen. Van dezelfde stof worden schaamgordels en, ver in het binnenland en aan de Z. kust, mantels (*wangja*) vervaardigd." De Soembanees op plaat 10, fig. 4 afgebeeld, draagt zijn hoofddoek werkelijk aldus en dit gebruik is ook bij de bergstammen van Midden-Celebes bekend. De Soembaneesche naam *noenoek*, dien Dr. TEN KATE voor *Ficus* opgeeft, is dezelfde als 't Bar. *nunu*. Het zijn ook weder op Soemba de drie overal elders bastkleedingleverende boomsoorten, die men tot foeja klopt.

In Deel VII, bl. 244 van dit Tijdschrift, is, bij de afbeelding op Pl. XVII, fig. 2, de reeds aangehaalde beschrijving opnieuw gegeven. Van Flores, Adoenara, Solor, Timor, Sámau, Roti en Savoe deelt Dr. TEN KATE niet mede dat hij er foeja zag dragen. Zijne berichten dateeren van 1891.

Ten slotte nog een bericht over Timor of liever over 't eiland Semau in de Koepangbaai. Hier zag de heer J. TH. BIK, die in 1822 Prof. REINWARDT daarheen vergezelde, boombast-schaamgordels dragen door de inwoners [108]).

Over de schorskleeding der Papoea's van N. Guinea spreken bijna alle verhalen van reizigers die dit land bezocht hebben. Voordat wij er van aanhalen wat ons hier ten dienste staat, wenschen wij mede te deelen, wat de heer F. J. J. VAN HASSELT, Zendeling-Leeraar der Utrechtsche Zendingsvereeniging op Mansinam in de Geelvinksbaai zoo welwillend was ons te berichten over de bereiding der *foeja* aldaar. Zijne mededeelingen dateeren van 1897.

„De boom waarvan men de schors wil gebruiken, wordt omgehakt, of, als hij te dik is, wordt slechts een der takken afgehakt. Het klieven van den bast heeft plaats aan den kant van den buik van het hout, d. w. z. de smalle zijde van den tak, aan den kant van den oksel. Langs die zijde wordt de bast in de lengte gekliefd en daarop afgescheld en drie dagen in 't water te roten gelegd. Dan gaat men tot het kloppen over en dit geschiedt met de *airiorek* of *ariorek*, een rond stuk hout, dikwijls van *Lansium domesticum*, met een handvat en van evenwijdige inkervingen voorzien, ongeveer 40 cM. lang. Niet altijd gebruikt men zulke expres vervaardigde kloppers, soms is 't maar een hard stuk hout, waarin een kwast is. De schors wordt op een steen gelegd en zoolang geklopt totdat zij de vereischte lengte bezit.

De Arfakkers (bergbewoners) kloppen hunne boomschors in- of buitenshuis, dat is hun onverschillig. De Mafooren maken de geheele klopperij in 't bosch af, maar weten voor dit gebruik geen reden op te geven. Nadat de schors afgeklopt is, wordt zij aan de uiteinden gekarteld en gekleurd, doch alleen aan de uiterste einden, verreweg het grootste deel blijft wit. Tot dusverre heb ik op de *foeja* geen andere figuren dan ruiten en bloemvormen gezien. Men gebruikt aniline-verfstoffen en voor geel *kandeifu* (*Curcuma longa*).

De geklopte boomschors heet in 't Maf. *mār*. Zij wordt verkregen uit den bast der boomen *marbin* (*Antiaris toxicaria*), *insek* (*Sloetia Minahassae*) en *mambruk* (*Artocarpus Blumei* [109]). De twee eerste heeten in 't Wandammensch resp. *andej* en *tarausaner*. Behalve als schaamgordel, dient de geklopte schors als deken (*amuk*) en te Windessi,

---

[108]) T. B. G. XIV, 130.

[109]) De monsters die ons de Heer VAN HASSELT overzond, konden wij aan stam en bladeren herkennen als van de boomen *impo*, *bunta* en *tea*, alle drie op Celebes voor hetzelfde doel gebruikt.

Roon en Wandammen, doch niet in de Dorehbaai, vervaardigt men van deze schors een rouwgewaad *) voor vrouwen, bestaande uit een spits uitloopende kap, met een breede strook tot de lendenen afdalend. Ook dit rouwgewaad heet *mār*. Het is niet gekleurd, maar wel met kleurige katoenen lapjes versierd. Het bestaat uit twee deelen: een langwerpig vierkant stuk *foeja*, met een gat waardoor de rouwende vrouw het kaalgeschoren hoofd steekt, waarbij de lange zijde van voren afhangt, en eene kap van *foeja*, op dezelfde wijze van opnaaisels voorzien [110]). Behalve den schaamgordel voor den man, maakt men ook voor de vrouw eene schaambedekking van *foeja*, in den vorm van een kort rokje. Schaamgordel en vrouwenrok hebben bij sommigen al plaats gemaakt voor katoenen dracht, maar de rouwkleederen zijn nog steeds van boomschors gemaakt."

Tot zoover de Hr. van Hasselt, wiens mededeeling de sobere berichten der vele reizigers belangrijk aanvult. Thans volgen nog eenige berichten over 't gebruik van *foeja* op andere gedeelten van N. Guinea.

Van de bewoners der Humboldtbaai vermeldt het Verslag der Commissie belast met een wetenschappelijk onderzoek in N. Guinea, welke deze baai in 1858 bezocht: „De oudere en gehuwde vrouwen waren met een zeer kort kleedje van boombast, om de heupen geslagen, gekleed." Verder heet het: „Jonge meisjes gaan geheel naakt, maar de gehuwden bezigen voor dagelijksch gebruik als schaamtebedekking een uit geslagen boombast vervaardigd kleedje, dat van de heupen tot op de helft der dijen afhangt. Sommige dezer kleedjes zijn met regelmatig zwarte figuren niet onbevallig volteekend." Over deze beschildering vinden wij in andere berichten niets opgeteekend, evenmin als omtrent „een stukje fijn uitgeslagen boomschors" waarmee sommigen hun bamboezen haarkam versieren [111]) **).

In 1881 kwam de Hr. J. van Oldenborgh met Z. M. S. S. „Batavia" in de Humboldtbaai: „De vrouwen, die ik te zien kreeg, zegt hij, droegen alleen een korte sarong van boombast." [112])

De bovenstaande getuigenissen worden bevestigd door dat van den Hr. G. L. Bink, in leven Zendeling-Leeraar der U. Z. V., die in 1893 drie maanden aan de Humboldtbaai verblijf hield. „De gehuwde vrouwen dragen alleen een kort rokje van geklopte boombast, meisjes en huwbare jongedochters loopen geheel naakt rond." Alleen bij feesten is het anders. „Zij waren nu allen, zelfs de jonge meisjes, gekleed met een kort rokje van boombast."

---

*) [Een rouwgewaad uit boomschors van Windesi is in F. S. A. de Clercq & J. D. E. Schmeltz: „Ethnogr. beschrijving van de West- en Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea" (Leiden, 1893) blz. 46 beschreven en op pl. XI fig. 3 afgebeeld; in eene noot, l. c. wordt door den Heer de Clercq ook van de vrouwen te Waropèn deze dracht vermeld en beschreven.]

[110]) Prof. Wilken geeft van dit rouwgewaad eene verklaring in Dl. III der Revue Coloniale Internationale, bl. 239 (1886). Het doodenfeest bij 't welk o. a. deze *mar* gedragen wordt, is reeds in 1886 beschreven door den Zendeling-Leeraar J. A. van Balen, in T. B. G. XXXI, bl. 556; zie bijz. bl. 562. Alhaar wordt als naam van het rouwgewaad *maar* opgegeven en tusschen haken bijgevoegd (*maar* = dood). Dit *mar* is door Prof. Kern (Actes 6me Congrès Intern. d. Orient, à Leide, 1883, 4me Partie, Section Polynésienne, p. 248) identisch genoemd met M. P. *mati*, *matai;* dit kan dus alleen juist zijn, wanneer er twee *mar's* in 't Mafoorsch zijn, die niets met elkaar gemeen hebben dan een toevallige klankgelijkheid.

[111]) B. K. I. 1862, bl. 84, 170, 172.

**) [De in noot 110 bedoelde beschrijving is in het, ook afzonderlijk uitgegeven, opstel van wijlen Prof. Wilken „Ueber das Haaropfer" op blz. 18 te vinden; deze en de volgende blz. zijn ook voor rouwgewaad en rouwgebruiken in 't algemeen in Indonesië te vergelijken en voorts onze mededeeling in het, in onze vorige noot aangehaalde, in gemeenschap met F. S. A. de Clercq uitgegeven werk, blz. 243.]

[112]) T. B. G. XXVII, 420.

Van de bevolking aan het meer Santani geldt hetzelfde bericht: „Uitgezonderd de gehuwde vrouwen, loopt de geheele bevolking naakt. De gehuwde vrouwen dragen een rokje van bereide boombast om het middel." [113])

Omtrent het gedeelte der N. kust dat ten W. der Humboldtbaai ligt, is het meeste medegedeeld door den Hr. F. S. A. DE CLERCQ in zijn stuk „De West- en Noordkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea." [114]) Van de bevolking der Vier Radja's, van de Ambèr in O. Waigeoe, van de lieden der Negen Negorijen en van de bergbewoners van Salawati vermeldt hij dat ze een doek van boomschors of een lap of een stukje boomschors vóór de schaamdeelen dragen, in de taal der Vier Radja's „*bem*, lendengordel van boomschors, *bem pin*, id. sarongsgewijze door vrouwen gedragen." Ook van de Papoea's aan de Mac-Cluer-golf, van de Noemforen, van de meeste stammen in en om de Geelvinkbaai en van de bewoners der Humboldtbaai wordt het dragen van lendengordels en sarongs van boomschors vermeld. Op bl. 455 worden taschjes, op bl. 630 de reeds bovengenoemde rouwkap, op bl. 877 een vrouwen-rouwpak genoemd, dat bestaat uit een baadje van boomschors zonder mouwen.

De berichten van den Hr. VAN BRAAM MORRIS, VAN OLDENBORGH en Dr. HORST omtrent Doreh, het ten O. daarvan, 1 uur landwaarts in gelegen Ajambori, Korido (Schouten-eilanden), in de Walckenaers-baai en op Pauwi bij Kaap d'Urville [115]) zijn reeds in het stuk van den Hr. DE CLERCQ gebruikt. Van de bewoners van Doreh verhaalt Jhr. GOLDMAN (1863) dat zij kleedingstukken vervaardigen „van een boom door hen *marbin*, *arbijem* en *insejek* genoemd [twee van dezen zijn ook door den Hr. VAN HASSELT opgegeven], wordende de schil daarvan afgenomen en in water gedompeld. Week geworden, haalt men die stukken wederom uit het water en doet die eene bewerking ondergaan door daarop met een houten hamer te kloppen, waarna zij zacht geworden, om de heupen gedragen worden." En van de binnenlanders aldaar zegt hij: „De kleeding is de zoogenaamde *maar*, die ter lengte van 5 tot 7 en ter breedte van 1 tot $1\frac{1}{2}$ voet om de heupen geslagen wordt." [116]) Hetzelfde getuigt ook van de Dorehers de Zendeling-Leeraar J. L. VAN HASSELT. [117]) *)

---

[113]) T. B. G. XXXIX, 146, 172, 190.
[114]) T. A. G. X, 151 en verder. Zie aldaar *passim*.
[115]) B. K. I.. 1862, 160; Ibid. 1885, 87, 103; T. B. G. XXXII, 223—242, 245, XXVII, 424.
[116]) T. B. G. XVI, 404, 406. [117]) T. B. G. XXXI, 578.

*) [Over het gebruik van boomschors voor kleeding en de bereiding er van in het algemeen in Nederl. Nieuw-Guinea zijn blz. 46 e. v., blz. 201 en blz. 226/7 van de meer genoemde „Ethn. beschr. van Nederl. N. G.", alsmede de door ons aldaar aangehaalde bronnen te vergelijken. Op pl. XI fig. 5 is een voorschoot van bruine boomschors, met schelp-(*Nassa*-)plaatjes zeer fraai versierd, van de Humboldtbaai en op pl. XIII fig. 2 een ander uit aan een gordel bevestigde reepjes boomschors van Tarfia afgebeeld. De geheele verzameling van den heer D. C., die tot de uitgaaf van het bedoelde werk aanleiding gaf, is later door aankoop in 't bezit van het R. E. M. (Ser. 929) gekomen.

Wat de houten hamers of kloppers aangaat, is door Dr. M. UHLE een exemplaar van Doreh afgebeeld op pl. VII fig. 11 van zijne „Holz- und Bambusgeräthe aus Nord-West Neu-Guinea" (Publ. Kgl. Ethn. Mus. Dresden, V, 1886) dat, daargelaten den vorm van het handvat, zeer veel overeenkomst vertoont met het op blz. 188 in Fig. 18 afgebeelde, eveneens uit Doreh afkomstige (Ser. 53/55). Dit is, ten onrechte met den naam van „sagekloppor" bestempeld, in October 1865 door den Oud-Kapitein van het N. O. I. Leger F. G. BECKMANN te Jogjakarta met vele andere voorwerpen van N.-Guinea, door hem gedurende de reis van het stoomschip „Etna" in 1878 verzameld, aan Z. M. Koning WILLEM III ten geschenke aangeboden, die de verzameling in het R. E. M. deed plaatsen.

Van de Amsterd. Tentoonstelling afkomstig, worden in het R. E. M. bewaard een aantal in den Catalogus blz. 267 sub N°. 372/2, als „boombastkloppers" vermelde gereedschappen, waarvan wij op de volgende bldz. twee (Ser. 370/3854/55) afbeelden, Fig. 19 & 20. Deze vertoonen eenige overeenkomst met het door UHLE l. c. pl. VII fig. 14 als „Töpferschlägel" (pottenbakkersgereedschap) afgebeelde stuk; het door den resident

Omtrent de Z. kust zijn de berichten nog schaarscher. Dr. SALOMON MÜLLER, die in 1828 een deel der Z. W. kust van N. Guinea bereisde [118]), zag algemeen geslagen boombast tot schaambedekking gebruiken, en de kinderen „meestal door de moeders op den rug gedragen, door middel eener zachte strook bereiden boombast, welke over de schouders was vastgebonden." Dit is dus de meest primitieve vorm van draagsarong en slendang.

Het reeds bovengenoemde Verslag der Commissie van 1858, vermeldt ook van eenige plaatsen van Zuid N. Guinea het dragen van boomschors, o. a. van de bewoners van 't eiland Adi en van de bevolking van Kaimani wordt het gebruik van het reeds meer genoemde rouwgewaad vermeld (bl. 111 en 126). „Is de overledene een man en gehuwd, dan draagt zijne weduwe gedurende een jaar den rouw over hem, door zich de kruin van het achterhoofd en de zijden van het aangezicht te bedekken, met een, tot op de schouderen nederhangenden kap van zwart of blauw katoen of wel uit geslagen boomschors vervaardigd."

Op Prins-Hendrik-eiland zag de Hr. VAN OLDENBORGH de vrouwen een schaamgordel van *foeja* dragen [119]), dien hij beschrijft als „een smalle band van boomschors om den buik gebonden, waarvan een der einden strak tusschen de beenen doorgehaald en op den rug weder met een eenigszins sierlijken knoop vastgemaakt wordt.*)

Het gebruik van *foeja* is dus zeer algemeen op N. Guinea, maar de bastklopperij heeft er zich niet hoog ontwikkeld. Dit komt omdat men er in 't geheel weinig werk van de kleeding maakt, daar alleen de getrouwde vrouwen zich wat kleeden. Er is dus ook geen smaak voor fraaie kleedingstukken en zoo die thans al door het drukkere verkeer wordt opgewekt, zoo komt zij toch der *foeja*-industrie niet ten goede. Het weduwenkleed is het eenige groote stuk, waarvoor men eene bijzondere bearbeiding zou mogen verwachten. De beide rouwgewaden die wij van den Heer VAN HASSELT ontvangen hebben, kunnen echter geen vergelijking, zelfs met de slechtst bewerkte Toradja'sche *foeja* doorstaan; geen slavin hier zou ze willen dragen. Op een zoo weinig bewerkten bast zou men ook niet kunnen schilderen. De *foeja* van de Humboldtbaai, waarvan het rapport der Commissie van 1858

van Ternate Jhr. VAN BOREEL gestelde, de inzending begeleidende bescheid, ruimt door de nauwkeurige opgaaf „kloppers om boombast te kloppen" ieder twijfel uit den weg.]

Bovenéinde van Fig. 18. $^2/_3$

Fig. 18 (Ser. 53/55) $^1/_{20}$

Fig. 19 (Ser. 370/3854) $^1/_6$

Fig. 20 (Ser. 370/3855) $^1/_4$

[118]) „Reizen en Onderzoekingen in den Indischen Archipel" I, 73, 79.

[119]) T. B. G. XXVII, 372.

*) [Uit de Etnabaai, aan de kust van het eiland Lakahia, afkomstig, bezit het R. E. M. door den Duitschen reiziger KUHN, in ± 1898/99 aldaar verzameld, een lendengordel en vier, met den naam van „Schurtz zum Tanzen" (dansschortjes) bestempelde, uit geklopte boomschors bestaande stukken (Ser. 1241/1—5). Van den eerste is het eene einde zaagtandvormig uitgeknipt, de vier andere zijn met rood- of donkerbruine teekeningen in den vorm van sterren of viervoetige dieren, steeds van hetzelfde type versierd.]

schrijft, zal dus van betere hoedanigheid moeten geweest zijn, tenzij men wellicht opnaaisels voor schilderwerk heeft aangezien.*)

Geklopte boomschors is zonder twijfel eenmaal de algemeene volksdracht op de Indonesische eilanden geweest. Daar waar de beschaving der inheemsche bevolking nog een ouder tijdperk vertegenwoordigt, is zij het ook nu nog. Bij de volken die het minste werk van hunne kleeding maken, wordt de bast nauwelijks bewerkt, daar waar de aard van het kleedingstuk het toelaat, blijft men soms nog onbewerkte schors dragen, tegelijk met bewerkte, zooals bij de To Napoe, waar de vrouwen baadjes en sarongs van *foeja*, met haarbanden van onbereide bastrepen dragen.

Hoe algemeen ook het gebruik van *foeja* moge geweest zijn, slechts de Javanen en de To Radja's en in veel mindere mate de bewoners van Halmahera hebben de bewerking der bastkleedingstof tot een belangrijke hoogte weten te brengen. Op Halmahera is zij ook reeds der verdwijning nabij, op Java heeft zij op bijzondere wijze het leven kunnen rekken; op Midden-Celebes zal zij, in hare oorspronkelijke bestemming, nog langen tijd de mededinging der ingevoerde weefsels kunnen verdragen.

Terwijl bijna overal elders het dragen van *foeja* met zeer primitieve beschavingstoestanden is verbonden, kan men van de Toradja's zeggen dat de bewerking der boomschors gelijken tred heeft gehouden met hunne beschaving en dat hunne *foeja*-industrie hoog genoeg staat, om in lang niet meer primitieve behoeften aan kleeding te voorzien. Een bezwaar tegen de dracht van *foeja* is wel, dat de daarvan vervaardigde kleedingstukken niet kunnen gewasschen worden, maar dit wordt door de Toradja's niet gevoeld, daar zij ook hunne katoenen kleederen nimmer wasschen en met deze laatste nog langer vuil rondloopen dan met *foeja*-kleeren, die spoediger moeten vernieuwd worden.

Hier en daar, waar zij reeds uit het dagelijksch gebruik is verdwenen, heeft het rouwgewaad, dat als een belangrijk stuk in de animistische vereering der gestorvenen, niet met den tijd meegaat, nog lang het gebruik van *foeja* in het leven gehouden, zoo bijv. op Gorontalo en Halmahera. Onder de rouwplechtigheden der Makassaren en Boegineezen vermeldt Dr. Matthes ook [120]) het veelvuldig gebruik van wit katoen. Dit is wel eene voortzetting van het Toradja'sche gebruik om tijdens den rouw *foeja* te dragen die door de bewerking welke zij heeft ondergaan, bestemd is om onbeschilderd te blijven.**)

---

*) [Ook in het Duitsche en Engelsche gedeelte van Nieuw-Guinea heeft bereiding van boomschors voor kleedingstof plaats; wij verwijzen daaromtrent naar blz. 201 & 226 van het boven meermalen aangehaalde werk „Ethn. Beschrijving der West- en Noordkust van N.-G." en naar de l.c. vermelde bronnen. Vooral deelt Finsch in zijne „Ethnol. Erfahrungen und Belegstücke" I, blz. 92, II, blz. 301 & II² blz. 85 een en ander over de bereiding van boomschors en de boomschorskleeding in Engelsch en Duitsch Nieuw-Guinea mede. — Dr. O. Schellong gaf in dit tijdschrift Bd. I, blz. 221, eene zeer instructieve schets der bereiding van boomschors tot kleedingstof, en van het versieren met gekleurde teekeningen in Duitsch Nieuw-Guinea, toegelicht door afbeeldingen op pl. XIX. — Twee steenen kloppers uit Engelsch Nieuw-Guinea zijn door ons in hetzelfde deel, blz. 233 beschreven en de eene tevens afgebeeld. —]

[120]) Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes, bl. 138 vlgg. De gewoonte om witte hoofddoeken (*lewali*) te dragen is door de Strand-Toradja's van vreemdelingen overgenomen. De echte Bovenlanders volgen deze gewoonte niet.

**) [Dat ook de oude Mexicanen boombast tot papier bewerkten is bekend genoeg. In 1899 werd het voortbestaan dezer industrie nog heden ten dage bij de Otomi's in de warme bergachtige streken der staten Hidalgo en Puebla door Prof. Fr. Starr, Chicago, ontdekt en in zijne, zeer leerrijke, door vele afbeeldingen van klopwerktuigen enz. toegelicht opstel „Mexican Paper" nader beschreven. Ook hier dient de verkregen stof thans uitsluitend voor bijgeloovige doeleinden, hetgeen een interessante parallel is tot hetgeen hier o.a. betr. de Makassaren en Boegineezen wordt medegedeeld.]

Dat voor het kloppen van *foeja* algemeen de boomen van het geslacht der *Urticaceeën*, in 't bijzonder de families *Artocarpus* en *Ficus*, worden gebruikt, levert op zich zelf nog geen bewijs dat het kloppen van *foeja* reeds bekend zou zijn geweest bij het volk waarvan de huidige Indonesiers afstammen. Dat de boomnaam die in het Maleisch *tĕrap* luidt, in de meeste Indonesische talen den voor de taal karakteristieken vorm heeft (het is een voorbeeld van de 1e v. d. Tuuk'sche wet), bewijst intusschen dat de kennis van dezen boom en zeker ook wel die van de bruikbaarheid van zijn bast voor kleedingstof, van gemeenschappelijke voorouders is geërfd. Woorden als Parig. *iwo*, Bar. *ambo*, Ngadj. *äwah;* Pakew. *lawo*, Bar. *luwo*, Samoa *laua:* Parig. *tutu*, Bar. *totua*, Sam. *tutua;* Bar. *ike*, Sam. *i'e*, zijn, in welken vorm dan ook, eveneens uit het stamland medegebracht.

Hoeveel van hunne huidige klopkunst door de Toradja's zelf is voortgebracht, laat zich nog niet met juistheid bepalen. Minder belangrijke zaken, als het maken van doorschijnende *foeja* daargelaten, moet toch zeker wel het gebruik van steenen klophamers eene belangrijke Toradja'sche uitvinding worden genoemd, temeer omdat daarvoor zooveel geschikt materiaal in hun land wordt aangetroffen. De behoefte aan versierde, vooral aan beschilderde kleedingstof, heeft den voornaamsten prikkel gegeven tot eene uitvoerige bewerking der *foeja*, die zeker hare hoogste volmaking heeft bereikt in hare bereiding tot schrijfpapier op Java. Daaraan hebben de Toradja's nimmer behoefte gehad en daarom zijn zij in het eerste deel der bewerking van den bast bij de Javanen achtergebleven. Daarentegen hebben zij het in het aanbrengen van groote verscheidenheid in de klopwerktuigen het verst gebracht van alle Indonesische volksstammen, die boomschors tot kleedingstof hebben bewerkt *).

Panta
Posso, Februari 1901.

*) Door den hier gepubliceerden arbeid wordt onze kennis der *foeja*-bereiding en -dracht in Indonesië een belangrijken stap vooruit gebracht, vooral wanneer men daarmede vergelijkt het weinige wat in Wilken: „Vergelijkende Volkenkunde van Nederlandsch-Indië omtrent ons onderwerp blz 52 & 53 te vinden is. Maar ook hier zijn wij de overtuiging toegedaan, dat die degelijke geleerde hieromtrent wat meer zal hebben geweten en dat diens dictaat, nadat hij veel te vroeg aan onze wetenschap ontrukt was, door den heer C. M. Pleyte Wzn uitgegeven, niet door hem zelf voor publicatie geschikt zou zijn geacht.

Leemten blijven ook na dezen arbeid nog genoeg over; de aandachtige lezer zal deze wel zelf kunnen opsporen; mogen zij die door hunne betrekking daar ginds daartoe in staat zijn, die helpen aanvullen. Voor toezending van aanteekeningen of voorwerpen, betrekking hebbende op dit onderwerp bevelen wij ons en het R. E. M. ten zeerste aan; wij zullen er een goed gebruik van maken ten einde meer licht te verspreiden over eene der vroegste bladzijden van de geschiedenis van den mensch. En dat is met betrekking tot Indonesië hoog noodig, wanneer men ziet dat zelf een der beste nieuwere ethnologen, H. Schurtz in zijne „Grundzüge einer Philosophie der Tracht", voor zoover het ons gebied aangaat, slechts van Nias twee regels weet te berichten. Hier had zelf het bovenaangehaalde dictaat van wijlen Wilken den schrijver beter kunnen voorlichten. En dat geeft ons aanleiding om op te komen tegen de reeds zoo dikwijls gehoorde al te scherpe, en zelfs ongerechte beoordeeling van dat boek, waarvan juist nu weder de „Nederlandsche Spectator van 17 Aug. 1901" (N°. 33) blz. 263 in een artikel „Kunst uit Ned. Indië", een meer dan kras staaltje te lezen geeft.

Wij zijn volstrekt niet blind voor de fouten die dat boek aankleven, wij geven zelfs gaarne toe dat de krachten van den bewerker niet in verhouding stonden tot de zware taak, die hij meende zonder hulp te kunnen volbrengen. Maar hoe het ook zij, toch is het onbetwistbaar dat het op die wijze tot stand gekomen boek, tot heden het eenige is gebleven, dat als leiddraad kan dienen bij het bestudeeren der Volkenkunde van den Indischen Archipel. Wie er bij die studie leemten en gebreken in dat werk opmerkt, die houde er aanteekening van of geve aan zijne waarnemingen openbaarheid; zoodoende kunnen wij dan misschien dat werk zien te voorschijn brengen, dat wij van wijlen Wilken zouden ontvangen hebben, wanneer deze slechts een tiental jaren langer had geleefd. — Zoolang echter van een streven naar zulk doel geen bewijs wordt gegeven, kan met recht ook hier gezegd worden dat „afbreken gemakkelijker is dan opbouwen" en daartegen, tegen ongemotiveerd en ongerecht afbreken, wenschen wij in het belang onzer wetenschap, en uit eerbied voor het werk van den doode, die zich niet meer kan verdedigen, ernstig protest aan te teekenen. —

VERKLARING DER PLATEN.

PLAAT XI. Fig. 1. Een hamertje om *foeja* mede te kloppen. De steen met drie zware insnijdingen heet *pombajowo*, en is de eerste van de reeks hamertjes, waarmede de boomschors geklopt wordt, (½ der ware grootte).

Fig. 2. Een steen (*ike*) van een hamertje, waarmede de boombast wordt geklopt (ware grootte).

Fig. 3 & 4. Steenen (*ike*) van hamertjes, waarmede de boombast wordt geklopt, nadat hij de vereischte dikte heeft gekregen, ten einde de daarop gewerkte figuren in de stof te drukken. Deze steenen heeten *pomparó* (ware grootte).

Fig. 5 & 6*a*–*g*. Stempeltjes (*tula*), op zijde en van onder gezien; uit ebbenhout gesneden. Hiermede worden in Sausu de figuren op de bereide boomschors gedrukt. Fig. 7 is eene trekpen van bamboe (ware grootte).

„ XII. NB. Op deze en de volgende platen zijn de gevolgde kleedingstukken voor de helft of het vierde gedeelte weergegeven, omdat het overige gedeelte geheel gelijk is aan het geteekende.

Fig. 1. Sarong (*saludende*), beschilderd door Towinghemposo.

„ 2 & 3. Twee sarongs (*saludende*), beschilderd door Torano.

» XIII. Fig. 1 & 2. Twee hoofddoeken (*siga*), beschilderd door Tolampoe.

„ 3. Sarong (*saludende*), beschilderd door Torano.

„ 4 & 5. Twee hoofddoeken, beschilderd door Tonapoe.

„ XIV. Fig. 1. Sarong, beschilderd door Tobada.

„ 2. Een zak, (*watutu*) tot bewaring van sirih pinang, beschilderd door Tonapoe.

„ 3. Sarong, beschilderd door Tonapoe.

„ 4. Een hoofddoek door Tosausu bedrukt met de stempeltjes op Plaat XI weergegeven.

„ XV. Fig. 1 & 2. Twee vrouwenbaadjes (*lemba*) beschilderd door Tolage.

„ 3. Een zak voor sirih-pinang, beschilderd door Tobada.

VERBETERINGEN.

Bladz.	142	regel	12	van onder	lees:	„met bamboebladeren of met de bladeren eener Ficus-soort"	in plaats	van	„bamboebladeren eener Ficus-soort".
„	152	„	12 & 13	van boven	lees:	„reepen"	in plaats	van	„repen"
„	152	„	15	„ „	„	„*ndompu*"	„ „	„	„*ndompa*"
„	165	noot regel	6	„ „	„	„Banao"	„ „	„	„Baneo"
„	175	„ „	9	„ onder	„	„ingeweekt"	„ „	„	„ingewerkt"

Ook de, aan het boek van Dr. Nieuwenhuis in het voormelde Spectator-artikel gewijde woorden, doen ons even onaangenaam aan. De schrijver, wiens groote belezenheid, vooral waar het de geschiedenis van den Ind. Archipel betreft, door ons ten zeerste wordt gewaardeerd, en die zijne krachten vooral wijdt aan eene betere bekendmaking van hetgeen op het gebied der kunst door de volken in Indonesië voortgebracht werd en wordt, schijnt, gelijk eenige zijner volgelingen, in de kennis der kunst en der kunstnijverheid de „alleinseligmachende Kirche" te zien. Maar hoe kan men kunstgewrochten van een volk verstaan, dat de stof voor deze gewrochten uit zijn eigen intieme beschouwingen en de omringende natuur put, dat de op die wijze ontvangen indrukken in zijne kunstgewrochten, de hoogste uitdrukking der Psyche, terug doet kaatsen, zonder het volk grondig te kennen. Zonder eene voorafgaande grondige studie van Land en Volk van Indonesië, zal ook eene geschiedenis der kunst van Indonesië slechts eene gebrekkige zijn.

Ten slotte nog eene opmerking. — Met den schrijver van het bovenbedoelde Spectator-artikel aan het hoofd, heeft zich thans eene kleine gemeente gevormd ten einde den volke te verkondigen, dat er bij de inboorlingen van Indonesië een gevoel voor kunst bestaat, te voorschijn komende in de versiering hunner voorwerpen. En het schijnt bijna alsof bij de verkondigers van dit evangelie, de meening bestaat dat dit een geheel nieuwe leer is. Daargelaten dat ieder ethnograaf in staat zal zijn aan te toonen, dat eene behoefte aan uiting van kunstzin reeds in de vroegste tijden van het menschelijk geslacht heeft bestaan, en zelfs bij de op den laagsten trap der beschaving staande rassen nog heden kan worden waargenomen, zij er op gewezen dat reeds wijlen F. W. van Eeden en Dr. L. Serrurier op het bestaan van kunst bij de inboorlingen van Indonesië de aandacht hebben gevestigd. En in verband hiermede zij het ons vergund er aan te herinneren, dat wij in dit Tijdschrift Bd. III pg. 85 e v., in ons opstel „Indonesische Prunkwaffen" de aandacht hebben gevestigd op de producten eener hoog ontwikkelde smeed-, emailleer- en goudsmeedkunst in Indonesië, en den wensch hebben uitgesproken dat de inlandsche kunstnijverheid door onze Regeering meer aangemoedigd moge worden, gelijk zulks door de Britsche Regeering in Engelsch Indië geschiedt.]

I. NOUVELLES ET CORRESPONDANCE. — KLEINE NOTIZEN UND CORRESPONDENZ.

VIII. Handle of „kingfisher" kriss, old pattern?

The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. XXX, 1900 (July to December) contains an article on a Malay Kris, communicated by Professor H. Louis, M. A., to the Anthropological Section of the British Association for the Advancement of Science. Bradford, September 10th., 1900, with plate I—J. (Anthropological Reviews and Miscellanea, 1900, n°. 77). The author describes the handle of a Malay kriss, carved in a shape resembling the Kingfisher's head and beak (plate J). In the same plate the handle of an old Siamese kriss, which the writer discovered in a pawnshop in Bangkok, is given, but here the author does not convince us, that this really is the same shape as that of the first. In this we see the ordinary *garuḍa*-shape of the Javanese krisshandle, described by J. D. E. Schmeltz, Indonesische Prunkwaffen (Internat. Arch. für Ethnographie, III, p. 85—118). Dr. Wilhelm Hein agrees with this explication of the shape of the krisshandle („Indonesische Schwertgriffe" in Annalen des K. K. naturhistorischen Hofmuseums, XIV, p. 317—358). Possibly the author is of a different opinion but if this be the case, he would have done better if he had said this. Now it seems as if he does know neither the article of Dr. Schmeltz nor that of Dr. Hein.

Dr. H. H. Juynboll.

IX. Mededeelingen omtrent de *Wajang* in de Preanger Regentschappen.

De heer R. A. Kern, aspirant-controleur bij het Binnenlandsch Bestuur te Soomĕdang, schrijft mij over bovenstaand onderwerp eenige bijzonderheden, die merkwaardig genoeg zijn, om ze meer algemeen bekend te maken, waarom zij hieronder volgen:

„In de Preanger ziet men een enkel maal „*wajangs* met *kĕlir* bij een Regent, doch hier in „Tomo (op den grens van Tjirebon en de Pre„anger Regentschappen) is het volksvermaak. „Daarentegen komt hier niet voor, wat elders in de „Preanger heet *wajang gĕloeng*, n. l. verhalen uit „de *wajang koelit* (*Praboe Rama*), doch zonder „scherm, met poppen van hout. Deze *wajang gĕloeng* „is iets nieuws, dateert van na 1850. De poppen „van *wajang gĕloeng* verschillen in haartooi van de „eigenlijke *wajang golek* (Damar Woelan), bij de „eerste naar voren, bij de tweede naar achteren.

„Iets, wat elders ook wel zal voorkomen, is dat „men zich vereenzelvigt met bepaalde personen uit „de *wajang* en de pop er van in zijn huis ophangt. „Het is zoo sterk, dat velen alleen belangstelling „toonen, zoolang hun *wajang* ten tooneele is. Laatst „was hier een dorpshoofd, wiens *wajang Soewatama* „was, die den *ḍalang* *f* 2.50 gaf, om Poerabaja „toch maar te laten verliezen tegen hem.

„Het viel mij eens op, dat een kampongshoofd „(*poendoeh*), die bij mij kwam, zulk een krijgshaftig „air aannam (*boentjĕlik* = bij *sila* het binnenvlak „van de hand op de eene dij laten rusten, de andere „arm op de andere dij ter hoogte van de pols). De „man meende, dat hij dat aan zijn *wajang* verplicht „was. Zij komen er echter niet openlijk voor uit.

„Bij een *tandak*-feest slaat de *gamĕlan*, voordat „een persoon gaat *tandakken*, eerst even de muziek „aan, behoorende bij zijn *wajang*."

Ter toelichting diene nog het volgende: de *kĕlir* is het scherm of zeil, waarop bij de *wajang poerwä* en *wajang gĕḍog* de schaduwen der poppen geprojecteerd worden. Daar de *wajang gĕḍog* echter volgens de kaart n°. II in Serrurier's werk over de *wajang poerwa* (tusschen pag. 192 en 193 der 4°. uitgave) in de Preangor Regentschappen niet schijnt voor te komen, bedoelt de heer K. met „*wajang's* met *kĕlir*" waarschijnlijk de *wajang poerwa*. De *wajang gĕloeng* heeft zijn naam te danken aan het woord *gĕloeng*, dat „haarwrong, kapsel" beteekent. Het is een soort van *wajang golek*, want de *wajang kĕliṭik* of *karoetjil*, die ook met houten poppen opgevoerd wordt, komt volgens de bovenvermelde kaart n°. III in Serrurier's werk niet voor in de Preanger. Met *wajang koelit* (lederen *wajang*) is de *wajang poerwa* bedoeld. *Soewatama* is de Javaansche en Soendasche verbastering van Skr. *Açwatthâman*, den zoon van *Droṇa*. *Poerabaja* is een bijnaam van *Ghaṭotkaca*, den zoon van *Bhîma*. *Sila* is de wijze van zitten met kruiselings onder het lijf geslagene beenen en, bij de mannen, met geheel, bij de vrouwen, met niet geheel tegen den grond liggende knieën (Vreede, Jav. Woordenb. s. v.).

Dr. H. H. Juynboll.

X. Ueber Bronzepauken aus Südost-Asien enthält das obengenannte Organ einen Aufsatz von Dr. W. Foy der sich an die frühere grosse Publikation des Dresdener Museums und zwei, seitdem erschienene, Arbeiten der Herren Prof. J. J. M. de Groot und G. P. Rouffaer anschliesst und beide letztere kritisch beleuchtet. U. a. wird darauf hingewiesen dass de Groot die Autoren der eben erwähnten Veröffentlichung (Dr. A. B. Meyer & Dr. Foy) mehrfach falsch verstanden hat, so z. B. betreffs des

Ursprungslandes, Südost-Asien, wofür DE GROOT nur noch weitere Zeugnisse beigebracht und die Grenze etwas weiter nach Norden verschoben hat. Uebrigens halten die Autoren ihr Resultat der Herkunft der ältesten Pauken aus dem alten Kambuja-desa vollkommen aufrecht.

Bezüglich der Verwendung der ältesten Pauken ist es sehr wahrscheinlich dass sie zum Regenzauber gedient haben und dass sie deshalb das Sinnbild der Frösche tragen; hier wird bemerkt dass es nach D. G. den Anschein gewinne als ob die genannten beiden Autoren in ihrer früheren Publication gar nicht auf diese Möglichkeit gewiesen haben, während sie für die indischen Verhältnisse neuere Forschungen als DE GROOT verwendet haben; die Verwendung der jüngeren Paukentypen spricht nicht gegen jene Vermuthung.

Die Ansicht über den Weg der Verbreitung der Instrumente im Archipel, nämlich von Java aus, wird gegen DE GROOT aufrecht erhalten und findet eine Stütze bei ROUFFAER. Auch das was durch die Herren MEYER & FOY betreffs der Ornamentik der in Rede stehenden Instrumente gesagt wurde, ist, gelegentlich eines Vergleich desselben mit dem was in Chinesischen Quellen darüber gesagt wird, durch DE GROOT volkommen falsch verstanden; von eingravierten Fröschen, Reitern, Blumen und Gewächsen, namentlich aber von geharnischten Kriegern ist nirgend etwas zu bemerken. Das Meiste was DE GROOT auf Grund Chinesischer Quellen betreffs der Ornamentik sagt, dürfte wohl nur als phantastische Deutung gelten, eine Ansicht der auch wir uns anschliessen.

Beiläufig sei auch uns hier der Hinweis gestattet, dass Prof. DE GROOT in seiner kritischen Beleuchtung unserer Hypothese betreffs des Importes der Bronzepauken nach dem Indischen Archipel (Siehe: „Bronzepauken im Ind. Archipel", Supplement zu Bd. IX des Int. Arch. für Ethnographie pg. 52), einer Hypothese die wir vor dem Druck mit unserm besten hiesigen Indologen besprachen, und deren Möglichkeit von demselben zugegeben wurde, nicht ganz richtig begriffen zu haben scheint. Jedenfalls, meinen wir, wäre es angebracht gewesen bei den, aus dem Zusammenhang gerissenen Worten „durch Hindu dicht bevölkerte Strecken" (auf Java nämlich) zu bemerken, dass dies Herrn GROENEVELDT's Ausspruch, also der des Autors jenes ausgezeichneten Cataloges der archaeol. Sammlung der Batav. Genootschap v. K. & W., dessen Urtheil unserer Meinung nach immerhin, und zwar mehr wie das unsere, in die Wagschale fällt. Und angenommen dass unsere Hypothese „die Hindu seien die Importeure der in Rede stehenden Pauken auf Java gewesen", nicht stichhaltig ist, so meinen wir dennoch mit derselben der Wahrheit ein gut Stück näher zu stehen als D. G., wie uns aus Dr. FOY's neuester Ausführung und der Arbeit des Herrn ROUFFAER hervorzugehen scheint.

Ueber die Arbeit des Letzteren (Bijdr. T. L. & Vlkk., VI Ser. 7 Bd. (1900) pg. 284 ff.) sprechend, sagt Dr. FOY dass R. das Material in dankenswerther Weise ergänzt und interessante Angaben über die Geschichte der im Ind. Archipel gefundenen Pauken bringt und dass durch seine Darlegungen die durch MEYER & FOY erlangten Resultate einigermaassen bestätigt werden. Dagegen wird ROUFFAER's phantastische Annahme „die Pauken haben als Menschen-Kochkessel gedient", eine Annahme die auch hier bei den, indologischen Forschungen näher stehenden Personen Kopfschütteln erregte, in gebührender Weise zurückgewiesen, als ins Gebiet der Phantasie gehörend. Wohl bemerkt, hätte dann die reich geschmückte Deckfläche als Boden dienen müssen!

Das Resultat zu dem ROUFFAER betreffs des Imports der Instrumente im Archipel gekommen, stimmt vortrefflich zu der Annahme von MEYER & FOY, derzufolge die ältesten Bronzepauken in Kambodscha gemacht wurden.

Zum Schluss bespricht Dr. FOY den Zuwachs an Material seit dem Erscheinen der mehrerwähnten Publication, und zwar theils die von ROUFFAER in seiner Arbeit erwähnten, theils vom Dresdener Museum erworbene Stücke. Auch wir können hier die Kenntnis des in Betracht kommenden Materials nach einer interessanten Seite hin erweitern.

Sowohl MEYER & FOY, als auch ROUFFAER sprechen auf Grund verschiedener Berichte über die Existenz von Bronzepauken auf Alor über welche aber bis heut sichere Nachrichten, resp. Beschreibungen nicht bekannt sind. ROUFFAER schliesst, l. c. pg. 300, aus COLFS Bericht, dass man hier zu thun habe mit Instrumenten „eines gänzlich abweichenden kleinen Kalibers" und fragt ob dies nicht derart „moderne Import-Kesseltrommeln sind, über welche Baron VAN LIJNDEN 1851 sprach?" Dieser Bericht von VAN LIJNDEN, bleibt aber, sagt R., ein grosses Fragezeichen, auch deshalb weil hier die Form mit der eines Kwispeldoor (Spucknapf) mit Deckel, verglichen wird. „Met deksel"..... ??" wiederholt R. zum Schluss und zwar mit Recht.

Hier können wir nun vielleicht etwas zur Aufklärung der Sache beitragen.

In dem, durch unseren Amtsvorgänger publicierten Bericht über das Verwaltungsjahr 1893/94 findet sich pg. 11 unter den Erwerbungen von Alor ein „Kwispedoor" aufgeführt; nun dieser „Kwispedoor" ist, Dank einem Hinweise des Herrn ROUFFAER, eine

jener Bronzetrommeln von Alor. In der vor uns liegenden Inventarakte, dem das Geschenk begleitenden Verzeichnis, sagt der Schenker des Stückes, der derzeitige Resident von Timor J. W. Meulemans, darüber: N°. 17 „*Woeloe pikoel*" of „*Múkko pikoel*" [Messingen staander in kwispeldoorvorm]: Dient in de geheele onderafdeeling als ruilmiddel en wordt als pronkstuk bij feestelijk- en plechtigheden gebruikt. Is zoowel bij het strand- als bergvolk in gebruik. Worden van Grissee in verschillende grootten alhier ingevoerd. De prijs van deze soort is *f* 5 of *f* 6. Worden te Grissee van messing of koper gegoten. Eiland Alor."

Soweit der Bericht über unser Stück, den wir meinten hier in der Originalsprache und nicht in Uebersetzung geben zu sollen, der sich aber unserer Ueberzeugung nach nur zum Theil auf jenes und im Uebrigen, wo von dem Import, dem Preise und der Gussmasse die Rede ist, auf wirkliche „Kwispedore" oder „Spucknäpfe" beziehen dürfte. Die Betrachtung des uns vorliegenden Exemplars (Ser. 1016/17), dessen ganzer Habitus auf ein hohes Alter schliessen lässt, dürfte unsere Meinung unterstützen.

Das Material unserer Trommel ist Messing, sowohl die Aussen- als die Innenseite ist mit einer unregelmässig dicken Lage einer schwarzen Substanz (Schmutz?) bedeckt. Die Form lässt sich einigermaassen mit der einer Sanduhr vergleichen; die Höhe beträgt cc. 37 cM,, der Durchmesser der Deckfläche, welche 2,2 cM. über die Wand vorausragt, cc. 23 cM.. In der Mitte der Deckflache befindet sich eine achtblätterige Rosette, deren Mitte eine vierblätterige Blume bildet; im Uebrigen finden sich dann eine Anzahl von schwach eingeritzten concentrischen Kreisen, ohne dazwischen liegende Verzierung und scheint an einer Stelle ein Gussfehler durch spätere Ausfüllung reparirt zu sein. Um den tief eingeschnürten mittleren Theil des Körpers zieht sich eine tiefe Mittelgrube, jederseits von einem Paar erhabener Reifen begrenzt. Der darüber hervorragende obere Theil zeigt auf einigem Abstand von der Deckfläche ein Paar erhabene Reifen und weiter unten vier blattförmige Verzierungen en relief, je zwei und zwei gegenüber einander, und in der Mitte zwischen je zweien einen à jour gegossenen Griff mit blattförmigem oberen Ende. Der untere Theil des Körpers zeigt vier Gestalten en relief, je zwei und zwei gegenüber einander, denen die man manchmal an den bekannten Zodiakbechern sieht ähnlich, in hockender Tanzstellung mit zum Kopf erhobenen Händen, und in der Mitte zwischen je zwei dieser Gestalten wiederum eine blattartige Verzierung en relief. Unmittelbar vor der Einschnürung der Mitte zieht sich um den untern Theil ein Paar schmaler Gruben, während sich um den Unterrand ein schnurförmiger Reifen, und auf einigem Abstand von diesem, nach aufwärts, ein zweiter um den Körper zieht.

Wir haben schon oben gesagt dass der Habitus unseres Stückes auf ein hohes Alter schliessen lässt; es wäre nun sehr interessant zu erfahren wo unser Stück entstanden und ob in der That Stücke dieser Art, von dem wir unserm Jahresbericht über das Verwaltungsjahr 1900/1901 eine Abbildung beifügen werden, noch heut in Grissee gegossen werden. Einstweilen stehen wir dieser Annahme skeptisch gegenüber; schon der vom Schenker angegebene, mehr als geringe Preis scheint uns dagegen zu sprechen, und überdem sahen wir unter den vielen Producten des Messinggusses, welchen wir in Amsterdam 1883 u. s. w. begegneten, nichts Aehnliches und auch überhaupt nie ein zweites unserer Trommel gleichkommendes Stück. Vielleicht giebt der eine oder andere Freund in Indien hier einmal Aufklärung.

Zum Schluss noch eine Bemerkung. Prof. de Groot will die von den Drs. Meyer & Foy aufgestellten Typen nur als Varianten einer Grundform, eine Folge der Phantasie und des Geschmacks der Verfertiger, gelten lassen. Uns scheint diesen Typen, auf Grund des Studiums von in unsre Hände gelangtem Material, eine höhere Bedeutung inne zu wohnen.

Herr Dr. Foy giebt auf der ersten Seite seines Aufsatzes eine Liste der „sinnstörenden Druckfehler" in der mehrerwähnten grossen Publication. In diese Liste hat sich ein neuer Fehler eingeschlichen, es muss Zeile 2 der Note heissen „S. 4*a*" statt „S. 2*a*"; überdem findet sich in der Publication selbst, in der Schilderung des Typus III (Seite 7*b*) ein von Herrn Dr. Foy nicht erwähnter Fehler, es muss dort in der dritten Zeile der „Formellen Charakteristik" augenscheinlich heissen „als bei Typus II", statt „als bei Typus III."

XI. The „Rijks Ethnographisch Museum" has received from the Government of India (Home Department) the scheme of an „Ethnographic Survey of India in connection with the Census of 1901" under the superintendence of H. H. Risley, Esq.

J. D. E. Schmeltz.

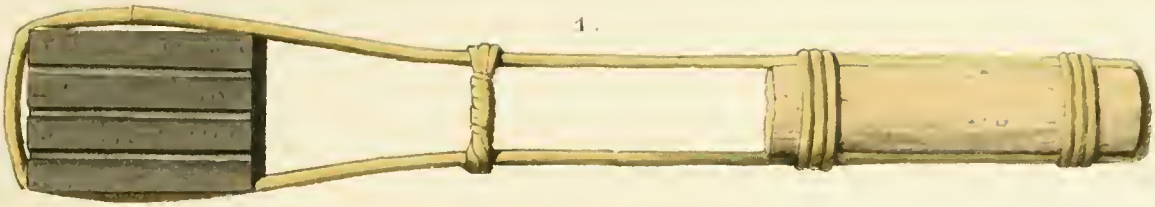
1.

2.

3.

4.

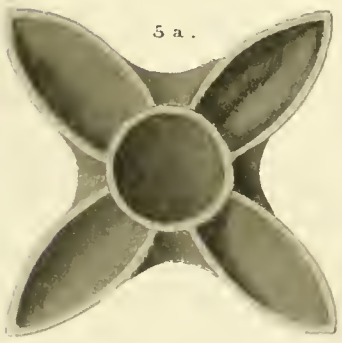
5 a.

5 b.

5.

6.

6 a.

6 b.

7.

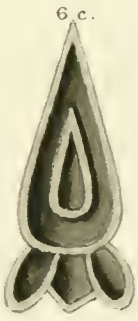
6 c.

6 d.

6 e.

6 f.

6 g.

1.

2.

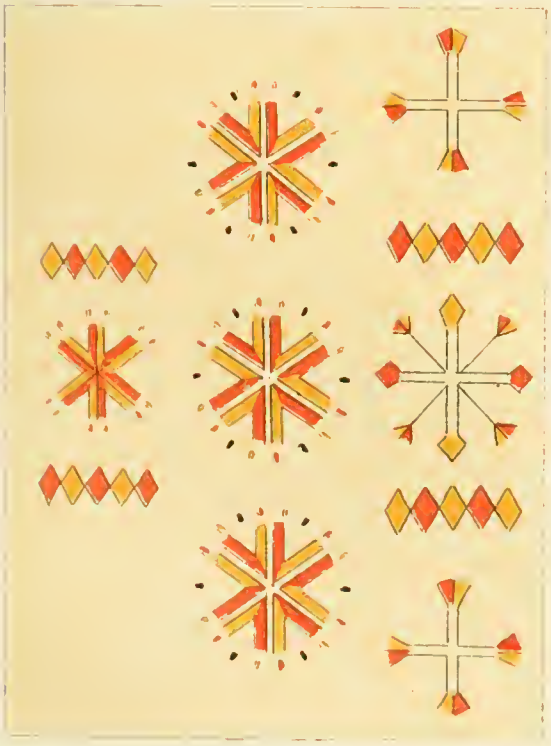

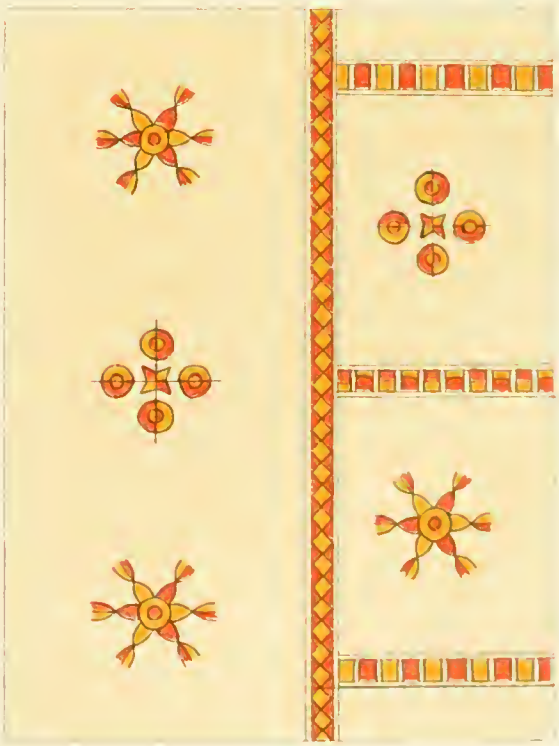

3.

Inctor del. R. Reuter lith. F. W. Thrap sc.

1. 2.

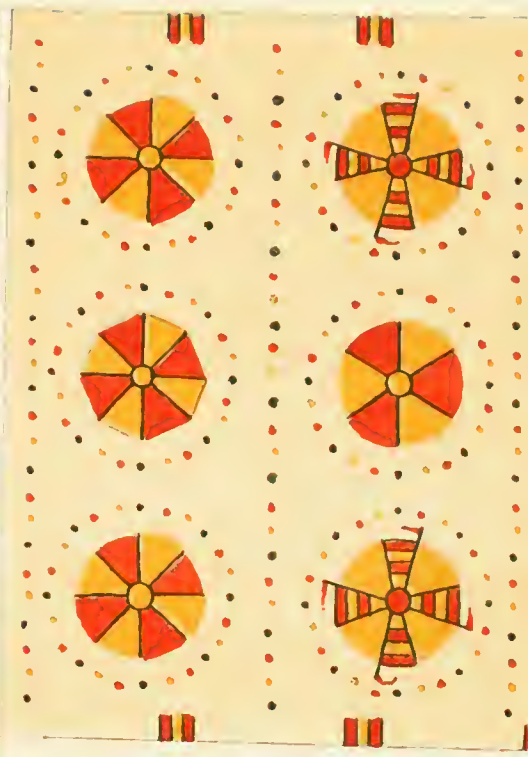

3.

4. 5.

Auctor del. R. Raar lith. P.W.M. Trap impr.

1

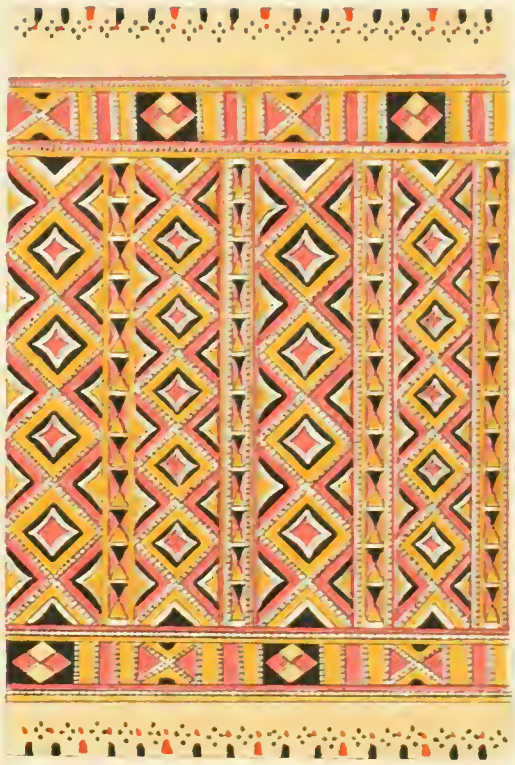

2

3.

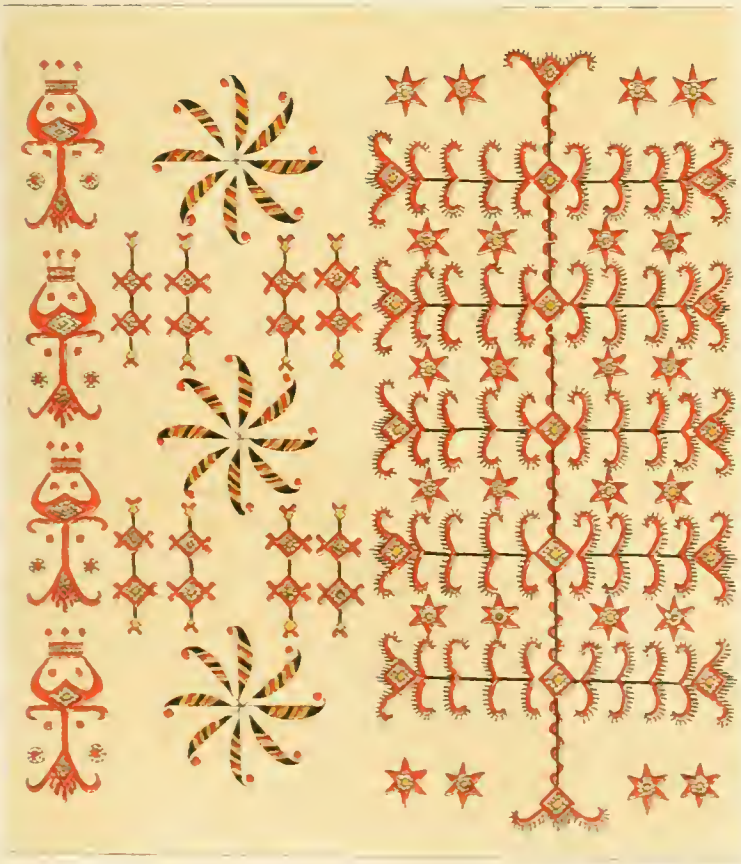

Auer del. R. Rauh del.

Auctor del. R. Raar lith. F. W. M. Trap imp.